Леся Українка

ЗНАМЕНИТІ УКРАЇНЦІ

FOLIO

SHOUT
SHARE
IT

Annotation

Життя славетної української поетеси та драматурга Лесі Українки стало втіленням дієвої любові до України та її народу. Невиліковно хвора і під кінець життя майже позбавлена можливості пересування, Леся навіть з-поміж здорових людей вирізнялась своєю активною життєвою позицією і енергійністю, її творчість і донині вражає широтою тематики і безмежним драматизмом.

- Т. М. Панасенко
  - Родина
  - Друга дитина
  - Зустріч із дядьком
  - Дозвілля й навчання
  - «Надія»
  - Початок хвороби
  - Операція
  - Перша публікація. Псевдонім
  - Молодша сестра
  - Подорож до моря
  - «Плеяда»
  - Contra spem spero!
  - «Мені сором, що ми такі невільні…»
  - Творча робота
  - Перша збірка
  - У Києві
  - До дядька
  - Смерть Михайла Драгоманова
  - Знайомство з Н. Гамбарашвілі, листування з А. Кримським
  - Порожня зала й остання зброя
  - Черговий бій із хворобою
  - Косачі, СтарицькІ, Лисенки
  - 100-ліття української літератури
  - Перемога
  - «Твої листи завжди пахнуть зів'ялими трояндами…»
  - Сила і спокій
  - У Кобилянських
  - Третя збірка
  - Вимушені мандри
  - Кассандра
  - Арешт сестри

    - Пам'ятник І. П. Котляревському
    - Смерть Михайла
    - Климент Квітка
    - У Петербурзі
    - Буденне життя
    - Шлюб
    - Погані новини, хвороба чоловіка, переїзди…
    - Без батька
    - Єгипет
    - Рішучий наступ недуги
    - Матеріальні труднощі
    - Страшний удар хвороби
    - Остання путь
    - Радянські історії Лесиних рідних
- notes
    - 1
    - 2
    - 3
    - 4
    - 5
    - 6
    - 7

Т. М. Панасенко
Леся Українка

«Се справді незвичайна людина».

Ольга Кобилянська

Родина

Лариса Петрівна Косач-Квітка, відома світові під літературним псевдонімом – Леся Українка, народилася 13 лютого 1871 року на Волині в місті Новограді-Волинському. Лариса була другою дитиною подружжя Косачів. Петро Антонович Косач (1841—1909) і Ольга Петрівна Драгоманова (1849—1930) одружились у липні 1868 року і створили родину, в якій вільно розвивалися таланти, виховувалися непересічні особистості. На початку XX ст. М. Грушевський, І. Франко і В. Гнатюк у листі до Ольги Петрівни писали: «Ви дали Україні перший приклад освіченої сім'ї, в якій плекається рідна українська мова й українська літературна традиція в найкращім розумінню сего слова». Безперечно, дійсний статський радник, провідник повітового дворянства Петро Антонович Косач і дворянка, письменниця Олена Пчілка (псевдонім Ольги Петрівни Драгоманової-Косач) створили винятково сприятливі умови й обставини для шліфування талантів своїх дітей. Варто зауважити, що рід Драгоманових —

Косачів уславився в історії літератури й культури не тільки ім'ям Лесі Українки. Є відомості, що її дід Петро Якович Драгоманов писав вірші. Мати – громадська діячка, письменниця, етнограф. Старший брат Михайло (в літературі – Михайло Обачний) – прозаїк, поет, учений-фізик, який передчасно пішов з життя, не розкривши вповні свого таланту. Сестра Ольга (псевдонім Олеся Зірка) – перекладачка, літописець, яка стояла на сторожі біографічних фактів Лесиного життя. Олена Антонівна Косач (у шлюбі – Тесленко-Приходько), рідна сестра Лесиного батька, теж пробувала свої сили в літературі під псевдонімами Є. Ластівка і Є. Зовиця. Юрій Косач (Лесин небіж, син Лесиного брата Миколи) відомий як поет, прозаїк, драматург. Оксана Драгоманова (дочка Лесиного дядька Олександра) теж була письменницею, перекладачкою і чи не єдиною жінкою в дипломатичному представництві Української Народної Республіки.

Усі близькі до родини Косачів зазначали, що Леся була дуже подібна до батька і вродою, і вдачею. У Лесі були такі самі риси обличчя, колір очей і волосся, як у батька; невисока на зріст, вона мала таку ж постать, таку саму тендітність в обрисах тіла. На вдачу вони обоє були лагідні та добрі, однаково бували здатні скипіти страшенно, коли їх дійняти чимсь особливо для них дошкульним. Обоє були надзвичайно стримані, терплячі та витривалі, з виключною силою волі. Обоє були бездоганно

принципові: для людей чи справ могли поступитися багато чим, могли бути дуже поблажливими, однак не було нічого, що могло би примусити Петра Антоновича або Лесю зробити щось, що вони вважали негідним. Щоб зробити ж це для власної вигоди чи користі, то про те не могло бути й мови. Обоє мали напрочуд гарну пам'ять. Батько був спостережливішим, жвавіше й краще робив висновки із зауваженого, надзвичайно швидко й точно складав ціну людям і явищам, влучно й дотепно характеризував їх і майже ніколи не помилявся у своїх характеристиках. Лесі ж траплялося й помилитись у своїх перших враженнях. Обоє вони – і батько, і Леся – були однаково делікатні у відносинах з людьми, намагаючись нікого собою не обтяжувати. Терплячи біль, чи жаль, чи горе, намагалися не мучити інших своїми почуваннями і тримали їх у собі з якоюсь надлюдською силою. Одного разу, спокійно провівши Лесю з матір'ю у Відень на операцію (як тоді думали), Петро Антонович повернувся додому, замкнувся у себе в кімнаті і, думаючи, що ніхто з дітей не чує, ридав од жалю й тривоги.

Була в батька й Лесі ще одна спільна риса: вони високо цінували людську гідність у всякої людини, хоч би у наймолодшої дитини, й завжди поводилися так, щоб не образити, не принизити. Не було випадку, щоби батько чи Леся повелися з кимось грубо, брутально; не пам'ятали діти, щоб він когось із них лаяв, чи сварив, чи щоб категорично наказував щось зробити. Він завжди радив, просив, намагаючись і найменшому довести, чому так слід, а так не слід робити, завжди намагався переконати, а не примусити. Так само чинила й Леся. З дітьми ж – і своїми, й чужими – Петро Антонович був завжди ласкавий та ніжний, розмовляв поважно, як із рівними собі.

В одному Леся й батько були зовсім несхожі: батько був здібний до точної науки математики і любив її, зате ж був зовсім нездібний до вивчення мов. Тому вмів Петро Антонович говорити лише однією мовою – російською. Це була правильна, літературна російська мова. Українською ж говорив тільки окремі речення, співав пісні, але добре розумів, бо діти його говорили завжди українською мовою й листи до нього писали тільки українською, бо взагалі в родині не вживали іншої мови, крім української. Мабуть, єдине, що прийшло в сім'ю з російської мови, якою говорив батько, було звертання до нього: всі діти називали його «папа». Леся ж була дуже беручка до вивчення мов і, як вона сама казала, абсолютно нездібна до математики, тож не мала ніякого бажання її вивчати. Своєю здібністю до мов Леся вдалася в матір, і взагалі, це була в неї драгоманівська риса, може, єдина некосачівська.

Усіх дітей батько дуже любив і був ідеально дбайливий, уважний та добрий, але усе своє життя він особливо був ніжний до Лесі. Може, тому, що вона була хвора, а може, й тому, що він мав оту властивість швидко й влучно складати ціну кожній людині; отже, набагато раніше за інших, навіть за матір, склав ту високу ціну Лесі, якої вона була варта. Хай там як, а любив і шанував він Лесю завжди безмірно. У його листах до дочки відчувається велика ніжність, турбота про неї: батько просив Лесю добре їсти, більше відпочивати, думати в першу чергу про своє здоров'я, а всі справи відкласти на кращі часи, коли будуть сили.

Петро Антонович був дуже начитаною людиною, хоч у перекладах, але добре знав світову літературу, літературу ж російську знав досконало, не гірше знав і українську. Звичайно, що й Лесині твори він читав ще в рукописах. З російських письменників чи не найулюбленішим у нього був М. Салтиков-Щедрін. Знав Петро Антонович напам'ять усі казки О. Пушкіна, його «Руслана і Людмилу» та багато дрібних віршів і часто декламував їх, але завжди лише вдома, а не прилюдно. До того ж він дуже гарно читав уголос.

Петро Антонович Косач робив усе, що міг, щоб сприяти розвиткові української культури й літератури. Він брав участь у всіх культурно-літературних справах «Старої Громади» і допомагав їй матеріально. За всі видання своєї дружини (в тому числі й Лесиних творів), починаючи з видання її збірки українських народних узорів, сплатив саме він, бо Ольга Петрівна власних коштів не мала аж до смерті своєї матері, чоловік же давав гроші на всі її видання та інші українські справи, бо цілком підтримував дружину у всіх тих інтересах. Так само підтримував він Лесю й так само ніколи не жалів нічого – ні сили, ні коштів, – аби їй догодити, аби їй нічого не бракувало. Завжди дуже журився, що, незважаючи на все своє велике бажання й намагання, не може дати їй здоров'я. Поміщик, юрист за освітою, дійсний статський радник, Петро Антонович Косач був, як на ті часи, людиною досить забезпеченою. Документи 1899 року свідчать, що він мав родовий маєток у Чернігівській губернії, а також маєток у Колодяжному (471 десятина) й відносно невелику садибу (100 десятин), яка належала його дружині на Полтавщині. Щорічна службова зарплата складала 2500 карбованців. До того ж він був дбайливим господарем і вмів давати лад усім своїм землям.

Мати Лесі Українки, відома в українській літературі під псевдонімом Олена Пчілка, належала до родини Драгоманових. Псевдонім Ольги Петрівни Драгоманової-Косач якнайкраще характеризує її надзвичайну працьовитість. Молодша дочка

Ізидора Косач писала з цього приводу: «Олена Пчілка – псевдонім, що мама придбала собі, як була ще зовсім молода. Тоді молоде подружжя (наші батьки) жили в Звягелі на Волині, там часом Ольгу звуть Олена, а що мама дуже захопилася збиранням етнографічного матеріалу (вишивки, тканини), то батько наш казав, що вона як тая пчілка працює. Та й все життя мама любила пчіл – ці комахи подобалися їй, як символ невсипущої праці для загалу. Мама, де жила довгий час, то заводила пасіку, хоча б 3—4 вулики, то не задля якоїсь там вигоди, просто їй подобалось спостерігати тую доцільну метушню комашок і сам буколічний вигляд вуликів». Як людина мати Лесі Українки вирізнялася мужністю, принциповістю, незламністю, наполегливістю й самовідданістю. Дочка Ольга планувала написати спогади про матір, але, на жаль, не встигла це зробити. Вона зазначала: <«… > це занадто велика фігура, занадто складна, занадто значна її роль і її місце в житті не лише всіх нас, особливо ж Лесі, а в цілому українському житті <…> розумніших за неї людей я знала мало, а може, й зовсім не знала. Були у її вдачі прекрасні риси, але були й такі, що дуже болюче вражали близьких людей, в першу чергу її дітей. А тому і хорошими, й злими рисами вона поклала великий карб на Лесі, але все ж хороші риси переважали. У всякім разі, Леся безмірно любила її і дуже високо цінувала все своє життя аж до смерті, хоч не раз умлівала од болю, що його завдавала їй мати». Дочка так характеризувала матір: <«…> була дуже розумна, горда, певна себе і певна в правості своїх думок і переконань людина, тверда й уперта в переконанні життя того, що уважала за потрібне. Дуже небезстороння (коли кого любила, то прощала йому багато чого, кого не любила, то знаходила в ньому й неіснуючі вади), дуже ревнива, недовірлива <…>, добра загалом, але могла бути жорстокою <…>. Жіночого домашнього господарства не любила, не вміла його провадити і не провадила, так само і дамського рукоділля не робила, але ex tempore могла спекти чудову паску “бабущину” або скраяти і приладувати до пошиття штудерну дамську сукню. Ніколи не була “радикалкою-нігілісткою” і, бувши вродливою жінкою замолоду, одягалася і зачісувалася, як показувала тогочасна мода і її жіночий інстинкт, щоб виглядати якнайкраще».

Мати Лесі Українки – постать дуже суперечлива, складна, важка для якихось інтерпретацій. Ольга Косач-Драгоманова була не лише люблячою матір'ю, вона була часто жорстокою, так само як і сильною у своїх великих ділах і часто безпорадною у дрібних сімейних справах. Вона могла бути турботливою матір'ю і також уперто неуважною до психології дітей. Її вольова натура

спиралася на холодну розумність. У спогадах про неї або й у її власних листах відчувається суперечливе поєднання великої матері і примхливої, владної, егоїстичної жінки. З самого народження талановитої доньки вона недаремно була для Лесі великим авторитетом. Ізидора писала: «Ми малими інстинктивно, а дорослі вже свідомо розуміли, що мати наша має вдачу сильну, енергійну, сміливу, тверду у своїх переконаннях…»

Двоє дітей із родини Драгоманових (а їх було шестеро) – світової слави вчений і політичний діяч Михайло Петрович та славна письменниця Олена Пчілка – зробили великий внесок в українську культуру. Рідна мова, пісня, казка, українські народні обряди і звичаї складали ту родинну атмосферу, серед якої росла й виховувалася Ольга Петрівна Драгоманова.

Після одруження з Петром Антоновичем Косачем Ольга Петрівна розпочала свою наукову й письменницьку діяльність. Довголітня праця над збиранням українських етнографічних матеріалів (вишивок) завершилася виданням її першої наукової праці «Український орнамент» (1876). Цей твір здобув високу оцінку не тільки серед українських, а й серед видатних західноєвропейських учених. У Парижі один французький професор так захопився цією працею, що прочитав про неї цілий цикл лекцій. Багато інших етнографічних та фольклорних матеріалів, що їх зібрала Олена Пчілка, використали українські вчені у своїх наукових працях. Але, що дуже важливо, перша книжка («мамині узори») мала великий виховний вплив на Михайла і Лесю: діти з самого початку свого свідомого життя бачили, що їхня мати серйозно й наполегливо працює над узорами, – збирає, класифікує, перемальовує, спілкується зі знавцями в цій галузі. Така наполеглива робота найкращої, найрозумнішої, найталановитішої для дітей жінки без переконувань і пояснень навчила їх поважати роботу, ставитися серйозно до найдрібнішої праці. У 1882 році вийшла в світ збірка поезій Олени Пчілки «Думки-мережанки». Дбаючи про українську освіту для дітей, Олена Пчілка підготувала збірник перекладів «Українським дітям». Діяльність Ольги Петрівни як дитячої письменниці нерозривно пов'язана з її виховно-педагогічною працею. Вона перша з-поміж тодішніх українських діячок вчила своїх дітей рідною мовою, а пізніше запрошувала вчителів-українців, щоб вони викладали її дітям гімназіальний курс українською мовою. Сусіди-пани висловлювали велике здивування, бачачи, що Косачеві діти розмовляють «по-мужицькому» й ходять у «мужицькому» одязі. Про виховання дітей Ольга Петрівна писала в листі до Омеляна Огоновського: «В дітей мені хотілося перелити свою душу й думки, – із певністю

можу сказати, що мені це вдалося. Не знаю, чи стали б Леся й Михайло українськими літераторами, коли б не я? Може, стали б, але хутчій, що ні… Від батька вони не могли б навіть навчитись української мови, бо він нею не вміє говорити. Власне, я завше окружала дітей такими обставинами, щоб українська мова була їм найближчою, – щоб вони змалку пізнавали її якнайбільше. Життя зо мною та посеред волинського люду сприяло тому».

Друга дитина

Коли народилася Лариса (1871), старшому синові Михайлу було півтора року. Він був першою, очікуваною, щасливою дитиною в сім'ї. І вдався хлопець вродою гарний, показний, розумний, жвавий, говіркий, веселий, мав прекрасну пам'ять. У родині Косачів було прийнято давати одне одному ласкаві домашні імена, Михайла називали Мішею, а менший брат Микола одного разу назвав його «кна-кна». Дитячою мовою це значило щось тонке й довге, а Михайло тоді був і справді височенький і тонкий, особливо в гімназіальному мундирі. Пізніше дивним словом «кна-кна» в родині називали всіх молодих хлопців. До речі, прізвиська й ласкаві імена давалися не лише дітям, але й майже всім рідним людям та добрим знайомим. Наприклад, Петро Антонович інколи називав дружину Люня, а Ольга Петрівна свого брата Михайла Драгоманова – Мака, Мачина.

Після народження доньки Ольга Петрівна була виснажена і фізично, й нервово. Не маючи змоги самостійно годувати дитину, жахливо почуваючи себе, вона поїхала за кордон, до брата Михайла Драгоманова, лікувати анемію. Маленька Леся залишилася на руках батька, бабусі й тітки. Для дитини не вдалося знайти мамку-годувальницю, тому її годували штучно, але на той час цей спосіб харчування був такий недосконалий, нерозроблений, що дитинка весь час хворіла і, якби не завзятість і наполегливість батька, який узяв відпустку спеціально для того, щоб доглянути Лесю, могла би піти з життя. Петро Антонович почав пильно виконувати всі лікарські приписи й досяг того, що Леся не лише залишилася жити, а й зовсім одужала та навіть поправилася.

Крім домашнього імені Леся, що згодом стало відомим на весь світ, Ларису часто називали Зея, Зеїчок, Зеїсок. Так прозвали її, побачивши в ілюстрованому каталозі малюнок кукурудзи, що звалася «зея японіка». Це була ясна, тоненька, височенька рослинка. Леся була чимось подібна до неї. Іван Дмитрович Шишманов, чоловік старшої дочки М. Драгоманова Лідії, жартома прозивав Лесю по-болгарськи – Байбук. Сама ж Лариса Петрівна за вічне подорожування називала себе Boule Vagabonde (клубочок-мандрівничок).

Зустріч із дядьком

У 1876 році Михайло Петрович Драгоманов мав виїздити за кордон (Відень, Женева, Софія), і Ольга Петрівна приїхала з Михайлом і Лесею до родини брата, щоб наостанок побути поруч з ним. Леся добре запам'ятала дядька, проводи його за кордон, пісні, що співалися на прощання… А на початку літа написала першого в житті листа до Драгоманових. Саме для цього дівчинка навчилась писати, попросивши матір показати їй літери та розповісти, як вони складаються.

Літо 1876 року мати з дітьми провели в селі Жабориці на Звягельщині. Саме там п'ятирічна дівчинка почула розповіді про мавок, лісовиків, русалок. Саме там образ мавки зачарував її «на весь вік». Цього року сталася ще одна визначна подія: Ольга Петрівна купила для Лесі в Києві рояль Л. М. Драгоманової. Це був саме той музичний інструмент, до якого пізніше Леся буде звертатись у відомому вірші «До мого фортеп'яно».

Дозвілля й навчання

Коли народилася молодша сестра Ольга (1877), Леся дуже непокоїлася за неї. Дівчинка навіть спала в одній кімнаті з маленькою й тихенько схлипувала, якщо та плакала. Удень, лише почувши плач немовляти, Леся з Михайлом кидали ігри й бігли до сестри. Леся називала Ольгу Лілею, Лілеєю, Лілеєнькою, коли ж та була ще маленькою – Пуц, Пуцик. Навіть свого племінника Михайла Кривинюка, сина Ольги, Леся називала Лілінятко.

Взагалі Лесю не вабили дівчачі ігри і забави, не було в неї, як вона сама пізніше згадувала, ляльок, – не любила їх, не вміла ними гратися. Найвірнішим приятелем в усіх іграх був брат Михайло; він і верховодив, тому й забавки дітей були рухливі, швидкі, хлоп'ячі. Вони разом лазили по мотузяній драбинці, плавали, стрибали, бігали наввипередки, лазили по деревах, ліпили баб зі снігу. Грали також у Робінзона Крузо (Михайло був Робінзоном, а Леся – П'ятницею), в сербських юнаків і віл. До тринадцяти років діти були нерозлучні, їх навіть називали спільним ім'ям – Мишолосіє, усі близькі й знайомі родини знали, що Лесю (до п'яти років домашнє ім'я Лариси було Лося) треба шукати там, де зараз Михайло, і навпаки. Як і всі діти, Леся любила рухливі ігри, танці. Разом з тим уже в шість років дівчинка захопилася вишиванням, співала, декламувала вірші. Петро Антонович у листі до Драгоманових писав, що Леся чудово вишиває, а також намагається конкурувати з бабунею в майстерності випікання булок. Характер Лесі був зовсім протилежний Михайловому. Вона була тиха, мовчазна, лагідна, непоказної вроди. Звичайно, поруч із красенем-братом Леся програвала, але вона знала все, що знав він, читала ті ж самі книжки, гралася з ним, – вони виростали разом, виховувалися разом, були дуже прив'язані одне до одного.

У 1875 році Леся навчилася читати й самостійно прочитала першу книжку Михайла Комарова «Розмова про земні сили». Початкову освіту дітям давали батьки, а мати ладна була б ніколи не віддавати їх до школи, бо вважала «казенну» науку не лише поганою, але й шкідливою. Знайомі навіть засуджували Ольгу Петрівну, що вона не навчає дітей необхідних манер, правил поводження, того, що потрібно для влаштування подальшої доброї кар'єри. Але багато хто добре оцінював таку науку. Подруга Лесі, Людмила Старицька-Черняхівська (дочка Михайла Старицького), завжди підкреслювала перевагу косачівських дітей у вихованні та знаннях: «Як діти, що виховувалися не в гімназії, а вдома, Леся і Михайло були далеко

серйозніші й освіченіші за нас. Одрізнялися вони від нас і мовою, і одягом… Все свідчило про вищий рівень Лесиної освіти і взагалі про вищий настрій її душі». Мати завжди робила так, як вважала за потрібне, і саме через це Михайло почав навчатися з 5 класу гімназії. А от Лесі де-небудь вчитися зашкодила недуга. Батьки завжди добирали дітям добрі книжки, вчили забавок, виховували власним прикладом, щиро розповідали про світ і людину, про поведінку й мораль, про різноманітні життєві явища. Не шукаючи й не чекаючи порад і підказок, не перекладаючи виховання на освітні заклади, навчали дітей так, як знали і вміли. Улюбленими книжками Михайла й Лесі були «Мифы классической древности» Штоля, «Сербські народні думи й пісні» в українському перекладі М. Старицького, кількатомне видання про подорожі мандрівників, яке діти називали «Дикі люди», та кілька томів «Трудів» П. Чубинського.

Ольга Косач-Кривинюк згадувала, що старший брат, навчаючись, часто залишав якісь справи й завдання «на потім», але встигав усе зробити завдяки своїм здібностям. А от Лариса «…тихенько й спокійно, напосідливо й невідкладно робила, що треба “сьогодні”, не відкладаючи “на завтра”. Коли щось чи хтось заважав їй поробити завдання вчасно, то сиділа допізна, а таки робила їх, хоча мама часами й сердилась за це й докоряла Лесі, що псує собі здоров'я пізнім ляганням. Всі вчителі й учительки бували дуже задоволені з Лесиної роботи і хвалили її здатність і пильність».

«Надія»

Перший вірш Леся написала в 1880 році, коли її тітку Олену Антонівну заарештували в Петербурзі. Цей арешт був непорозумінням, причиною його стало неправильне тлумачення почутого, не ті слова, сказані не в тому місці, але наслідки були сумні – заслання до Сибіру. Леся так гостро переживала арешт «тьоті Єлі», що невдовзі створила поезію «Надія»:

Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна:
Надія вернутись ще раз на Вкраїну,
Поглянуть іще раз на рідну країну,
Поглянуть іще раз на синій Дніпро, —
Там жити чи вмерти, мені все одно;
Поглянуть іще раз на степ, могилки,
Востаннє згадати палкії гадки…
Ні долі, ні волі у мене нема,
Зосталася тільки надія одна.

Пізніше сама Леся Українка зауважить, що початківський вірш доволі сумний як для дев'ятирічної дитини.

Початок хвороби

Леся змалечку багато хворіла. Після однієї гострої застуди на початку січня 1881 року в неї почала боліти права нога. Завжди стримана дівчинка не мала сил терпіти і плакала від болю, що дуже лякало рідних. Було поставлено діагноз – гострий ревматизм. Хворобу лікували ваннами й втираннями, від яких болі відійшли, і здавалося, що все лихо минуло.

У 1882 році в сім'ї Косачів народилася дитина – дівчинка Оксана. Спочатку її хотіли назвати Тамарою. Два роки до хрещення дитину так і називали, бо ж скорочено-ласкаво – Марочка. Пізніше з'явилося ще одне домашнє ім'я – Уксус, Уксусик, – що відповідало постійному мінорному настрою Оксани.

А хвороба Лесі, що деякий час не давала про себе знати, почала тривожити рідних усе більше й більше. Це лихо понад тридцять років мучило письменницю, а в деяких біографічних виданнях навіть виходило на перший план, витісняючи постать Лесі Українки в тінь, дарма що саме воно завжди перебувало в тіні сили цієї жінки, її твердості й любові до життя.

З якогось часу в Лариси почала боліти й опухати ліва рука, це заважало їй грати на фортепіано, вишивати, а з часом не давало й повноцінно навчатися. Пухлина на руці збільшувалася й боліла, і, щоб утамувати цей біль і не тривожити хвору руку, Леся носила її підв'язаною. Професори Київського університету діагностували ревматизм, потім з'явилися нові версії про золотуху, недокрівну золотуху… Першим заговорив про туберкульоз кісток старенький лікар-поляк Борткевич, який порадив батькам якомога швидше звернутися до хірурга.

Звідки взялася страшна хвороба? Нам відома хрестоматійна версія про мокрі ноги й застуду, – але чи було це причиною туберкульозу кісток? Мабуть, лише можливістю недуги заявити про себе. Дослідники-лікарі намагаються знайти причину в родинних захворюваннях сімей Косачів і Драгоманових, але відомо, що спадкових хвороб у сім'ях не було. Олена Пчілка перед народженням Лариси захворіла на анемію, через що сестра Ольга зауважувала: «Хто знає, чи не платиться Леся все своє життя за те, що вродилася якраз тоді, коли мама мала страшенну анемію». Деякі лікарі констатують нервову першопричину Лесиного туберкульозу. Від нервових розладів страждала й мати Лесі Українки, й молодша сестра Оксана, й сама Леся… Дехто намагається пояснити появу страшної недуги використанням коров'ячого молока під час штучного годування дитини. Усі ці

версії існують і залишаються версіями.

Операція

Двоє спеціалістів у Києві (професори Караваев і Ринек) підтвердили діагноз земського лікаря, й восени 1883 року дівчині зробили операцію, видалили з лівої руки ушкоджені туберкульозом кісточки. Ця перша операція була успішною і врятувала Лесі руку, але від хлороформу дівчинці було дуже погано, під час операції вона відчувала біль, потім же піднялася температура, рука боліла немилосердно, перев'язки були нестерпно болючими. Але боліло не лише фізично: лікарі поводилися грубо, хвору приходили оглядати студенти-медики – Леся відчувала себе не людиною, а піддослідним експонатом. На щастя, поруч із дитиною був лагідний і люблячий батько, завжди готовий підтримати, розрадити і, якби міг, прийняти на себе весь її біль. Удома ж турботлива мати щодня промивала ще не загоєну руку й робила перев'язки. Було вирішено тимчасово припинити заняття Лесі з учителями, поки остаточно не загоїться рука, але це «тимчасово» перетворилося на «назавжди», бо Лариса більше ніколи не вчилася з учителями (коли не враховувати лекцій з англійської мови). Коли рука загоїлась, дівчина могла знову вишивати, шити, навіть грати на фортепіано. Звичайно, про віртуозні пасажі довелося забути, але гра була доволі непоганою. Непоганою як для руки, частково обмеженої в рухах на все життя. Шрами, непропорційний розмір і деформацію через видалені кістки Лариса Петрівна ховала під чорною рукавичкою, яку завжди вдягала на ліву руку. Крім того, від операції та лікарні залишилися жахливі спогади, через які Леся без остраху не могла навіть чути про медичні заклади.

Більшим за біль фізичний був біль від неможливості грати на фортепіано так, як Лесі завжди хотілося грати. Дівчина виконувала не лише твори видатних композиторів – Бетховена, Шумана, Шуберта, Шопена, Мендельсона, – але й власні імпровізації. Як згадували рідні, ввечері, коли не було світла, коли ніхто вже, здавалось, і не слухав, Леся перетворювала свої почуття й переживання на музику. Мабуть, найціннішим для неї було те, що мати, яка чула багато доброї музики й мала хороший слух, визнавала Лесині імпровізації дуже добрими. Може, Лариса Петрівна могла б стати видатним композитором? Переливати душевні поривання в звуки музики, а не в слова? Але з улюбленим музичним інструментом довелося попрощатися:

Мій давній друже! Мушу я з тобою
Розстатися надовго… Жаль мені!

З тобою звикла я ділитися журбою,
Вповідувать думки веселі і сумні.

Тож при тобі, мій друже давній, вірний,
Пройшло життя дитячеє моє.
Як сяду при тобі я в час вечірній,
Багато спогадів тоді встає.

<….>
Розстаємось надовго ми з тобою!
Зостанешся ти в самоті німій,
А я не матиму де дітися з журбою…
Прощай же, давній, любий друже мій!

«До мого фортеп'яно»

Сьогодні фортепіано Лесі Українки знаходиться в домі-музеї письменниці в Колодяжному. Його доглядають, настроюють, і інколи воно ніби прокидається і знову звучить у маленькому Лесиному будиночку, як звучало ще за її життя.

Перша публікація. Псевдонім

У 1884 році в сім'ї Косачів народився син Микола. Того дня в маєтку родини гостював давній приятель, якого Леся за власною ініціативою взялася зайняти чим-небудь, коли у матері почалися пологи. Страшенно хвилюючись за маму, дівчинка разом з сестрою Ольгою повела гостя гуляти до лісу і була щаслива, коли, повернувшись, дізналася, що з матір'ю та дитинкою все гаразд… У родині хлопця найчастіше називали Микось, але були також інші ласкаві імена: Миколичка, Микунька, Кох, Кохіня.

Цього ж року в Лесі почала боліти нога, і біль цей від того часу й до операції в Берліні майже не припинявся, то злегка нагадуючи про себе, то надовго вкладаючи дівчину в ліжко.

У кінці 1884 року в журналі «Зоря» з'явилися перші публікації Лесиних творів, це були вірші «Конвалія» і «Сафо». На їх оприлюдненні наполягала мати, вона мало не силоміць (як згадували рідні) здобувала їх у дочки, яка нічого друкувати не планувала.

Літературні псевдоніми для дочки й сина обрала Ольга Петрівна: Леся Українка й Михайло Обачний. Натхнена матір'ю й підтримана першою публікацією, Леся продовжувала працювати над своїми творами і вже наступного року написала поему «Русалка», відгуки про яку були критичними, але цілком схвальними для юної поетеси.

А от здоров'я зовсім не радувало: хвора нога дошкуляла постійними болями, які загострилися так, що поставили дівчину на милиці. Через деякий час вона не могла вже й пересуватися. Для лікування ноги Ольга Петрівна з дочкою поїхали в Литву, в Друскінінкай, але курорт мало чим допоміг Лесі. У листі до бабусі, який Леся писала, повернувшись додому, вже видно її сформований сильний характер. Дівчина розповідала, здавалося б, про все: про те, що рука вже зовсім не болить, що їй дуже хочеться навідати Михайла, який давно не був удома, – але про хвору ногу вона не згадала й побіжно, між іншим, щоб не турбувати любу бабуню.

Хоча Леся без сліз не могла згадувати про хірургів, як писав у листі Петро Антонович, її знову повезли до Києва на консультацію. Операцію лікарі не наважились робити, бо організм був ослаблений. Тому було вирішено для лікування хворого суглоба взяти ногу в гіпс. Надворі було літо, спека, і отой страшенно незручний, важкий гіпс, що покривав не лише ногу, а й поперек, Леся називала «липкими кайданами». Нічого писати в такому стані вона не могла, однак багато читала. Усі рідні, що

навідували її в той час, завжди бачили її з книжкою в руках. Пізніше, вже вдома, розрадою для хворої дівчини був альманах «Перший вінок», що вийшов у Львові 1887 року й між іншими вміщував кілька творів Лесі Українки. Удома з великою цікавістю чекали, коли він вийде, а потім захоплено читали.

Молодша сестра

У 1888 році народилася наймолодша Лесина сестра Ізидора. Усі діти, побачивши немовля, зазначали, що вона схожа на Лесю, на 17 років старшу за сестричку. Леся й Михайло завжди були дуже ніжні до молодшої сестри, саме вони обрали їй ім'я, а Михайло став її хрещеним батьком. Через два роки старші брат і сестра врятували Ізидору від дифтерії, що її вважали смертельною хворобою, бо на той час іще не було винайдено антидифтерійної сироватки. Коли вже всі лікарі опустили руки, так що й мати дитини вже не могла сама доглядати малу, молоді люди продовжували невтомно й наполегливо виконувати всі приписи єдиного лікаря, який не втратив надії на порятунок. У 1905 році Ізидора, перебуваючи в Петербурзі, вперше сама серед чужих людей, заслабла на страшний черевний тиф. Леся помчала рятувати сестру, забувши про свій біль, і зробила все для її одужання. А в 1939 році Лариса Петрівна врятувала свою меншеньку, в 1937 році засуджену на вісім років таборів, самим своїм відомим у світі літературним ім'ям: Ізидору звільнили з табору тільки тому, що вона була сестрою Лесі Українки.

Яких тільки ласкавих імен не вигадали для наймолодшої Ізидори! Леся називала її Дора, Дориночка, Дорочка, Дробішка, Біла Гусь, Гуся, Гусінька, Дроздик, Дроздишка, Дроздоньо, Патя, Патька. Такі пташині прізвиська давалися їй тому, що народилася дівчина в пору, коли прилітають пташки. Іще вона мала домашнє прізвисько – Бомбал. У листах до рідних Леся інколи називала трьох молодших дітей – Негри, Тигри або Негри-Тигри. Ці назви, мабуть, походили від якоїсь їхньої дитячої забавки.

Подорож до моря

Ольга Петрівна деякий час після народження дитини почувалася погано, а одужавши, поїхала з Лесею на консультацію до лікарів у Варшаву. Ті теж зауважили, що для слабкої Лесі операція небезпечна, й порадили носити для полегшення стану якийсь громіздкий і незручний апарат, – Леся його не носила. Удома того літа зібралося надзвичайно тепле й приємне товариство: відпочивав, закінчивши гімназію, брат Михайло, приїхала подруга Шура Судовщикова. Молоді люди спілкувалися, читали одне одному свої твори, обговорювали численні переклади, самі робили перші спроби на перекладацькій ниві, без кінця розмовляли про те, що їх цікавило й тривожило. Згодом старший брат, що поїхав вступати на фізико-математичний факультет Київського університету, заради улюблених точних наук забув про свої літературні спроби. Це Лесю дуже засмутило, бо її ці науки не цікавили, а відповідно, вона їх не вчила й не розуміла. Від чудової компанії однолітків і однодумців Лесі довелося відірватися, щоб поїхати на лікування до Одеси. Це була перша її подорож до моря, яке вона з того часу пристрасно любила все життя. Знайомі жартували, що це озивається в Лесі та її братах і сестрах предківська (по материній лінії) грецька кров. Як і греки-мореплавці, діти Ольги Петрівни ніколи не слабували на морську хворобу й безмежно любили море. Не дивно, що перша зустріч із морем була докладно описана Лесею в циклі «Подорож до моря»:

Вже сонечко в море сіда;
У тихому морі темніє;
Прозора, глибока вода,
Немов оксамит зеленіє.

На хвилях зелених тремтять
Червонії іскри блискучі
І ясним огнем миготять,
Мов блискавка з темної тучі.

«Плеяда»

Лікування на лимані пішло Лесі на користь, і в родині вирішили наступного року знову поїхати саме туди, але спочатку спробувати якесь нове лікування в Києві. Цим новим лікуванням був масаж, який нібито допоміг дівчині, бо, як згадувала сестра Ольга, після перебування в Києві в 1889 році Леся знову стала веселою, бадьорою, окриленою й надзвичайно задоволеною. Але пояснювалося це не лікуванням, а радше зустрічами й спілкуванням з однодумцями. У листі до Михайла і Лесі мати називає їх «мої автори», і це не даремно, бо, перебуваючи в Києві, молоді люди об'єднали навколо себе талановиту молодь і палко взялися до писання. Цей гурток, куди крім Косачів входили Максим Славінський[1], Віталій Боровик, Володимир Самійленко, Одарка Романова, Іван Стешенко, Мусій Кононенко та ін., був названий «Плеядою». Збираючись, молоді автори читали нові твори й переклади, критикували одне одного, ділилися своїми планами. Удома Леся розповідала про наміри й наполегливу роботу членів «Плеяди», а сама, незважаючи на подальші вимушені лікувальні подорожі, продовжувала писати оригінальні твори й перекладати українською світову класику.

У цей час не зупинялося й Лесине лікування. Наступною метою матері було відвідування народної цілительки баби Параски на хуторі біля Сум на Харківщині. Ольга Петрівна давно запланувала цю поїздку й очікувала слушного часу. Коли цей час настав, мати з дочкою вирушили до Харкова. Баба Параска виявилася не якоюсь знахаркою-шептухою, а людиною, добре обізнаною в народній медицині й застосуванні рослинних ліків на практиці. Вона була неговірка, поважна й сувора до своїх пацієнтів. У листі до брата Леся зазначала, що бабине лікування (купелі з різного зілля) їй допомогло. Але масаж, який порадив харківський професор Грубе, зіпсував увесь позитивний ефект, що дало лікування на лимані і в сумської цілительки. Професор був категорично проти операції. Але через масаж знов почав боліти хворий суглоб. Лікувалася масажем Леся в Одесі, там же вона брала уроки англійської та італійської мов, які дуже хотіла вивчити. А зроблений нею в цей час переклад творів Віктора Гюго отримав високу оцінку матері. «Чудесно вийшло!» – пише Ольга Петрівна в листі до… старшого сина Михайла. Цього ж часу Леся починає працювати разом з Максимом Славінським над перекладами віршів Гейне.

Contra spem spero!

Київські лікарі, з огляду на стан пацієнтки, порадили зробити Лесі «витяженіє». Поживши якийсь час у Києві, поспілкувавшись з друзями, Лариса поїхала додому в Колодяжне, бо там витерпіти заплановані лікарями вісім тижнів у ліжку з важким блоком на нозі було, безсумнівно, легше. Батько пише в листі про дочку: «Стан її жахливий, і бідне дівча мучиться». Однак Леся вже навчилась терпіти, зрозуміла і змирилася, що її життя буде завжди наповнене боротьбою з хворобою. Вона навіть знаходила в собі сили посміятися з власного становища: дівчина пише заримованого листа братові Михайлу, в якому є такі рядки:

В лихім гуморі муза,
Так само, як і я, —
Прив'язана за ногу
Фантазія моя.

Далі Леся розповідає Михайлові про свої творчі плани на найближчий час:

Егеж! – Переписала
Я Гайнові пісні,
Сиділа, як заклята,

Над ними я три дні.
Вже можу я сказати:
Grace a Dieu, cest fini!
Бо вже та переписка
Увірилась мені.

Тепера буду мучить
Альфреда де Мюссе,
І як поможуть музи,
То подолаю все.

Перекладу найперше
Елегію «Lucie»,
Там «Le mie prigioni»,
А там і «Ночі» всі.

Такою Леся була завжди. Страждаючи, терплячи, вона думала про інших, відсуваючи власний біль убік. Намагалася не смутити, не турбувати нікого своїм стражданням, не заважати, не обтяжувати. У неї вистачало сил навіть жартувати, намагатися розвеселити того, хто був поруч із нею.

«Витягування» Лесі не допомогло – через два місяці після процедури вона ходила на милицях, не могла довго рівно сидіти й у листі до брата написала дві строфи одного з варіантів свого в майбутньому відомого й хрестоматійного «Contra spem spero!», побіжно зазначивши, що таких віршів у неї «близько десятка»:

Я на гору круту крем'яную
Буду камінь важенький здіймать
І, несучи вагу ту страшную,
Буду пісню веселу співать.

Я співатиму пісню дзвінкую,
Розганятиму розпач тяжкий, —
Може, сам на ту гору крутую
Підійметься той камінь важкий.

Пізніше Леся доробить цей вірш, і він стане її життєвим девізом, її гаслом.

Літо 1890 року Леся з матір'ю провели в Криму: Саки, Євпаторія, Севастополь, Бахчисарай, Ялта, Одеса. Особливо вразив молоду поетесу своєю красою Бахчисарай, а будиночок Надсона[2] в Ялті засмутив своєю незручністю й непривітністю. Лесю лікували спочатку грязями, а потім морськими купаннями. Таке лікування пішло на користь – дівчина змогла ходити з однією милицею. Але всі зусилля лікарів, матері й самої Лесі пішли нанівець, бо, повернувшись додому, вони застали там хвору Ізидору Леся днями й ночами просиджувала біля тяжко хворої на дифтерит дитини. Тоді більшість дітей із таким діагнозом помирали й лікарі лише розводили руками. Усіх дітей відокремили від недужої, мати була в смертельному розпачі, вона не могла адекватно діяти, щось взагалі робити, і маленька Ізидора опинилася на руках Лесі й Михайла. Від фізичної напруги здоровий і сильний Михайло інколи засинав, але Леся, хвора й слабка фізично, завжди була поруч. Вона ніколи не забувала, що й коли необхідно зробити, ніколи не втрачала віри в сестрине одужання і перемогу над підступною хворобою. Можна лише здогадуватися, що відбувалося в Лесиній душі, про що вона думала, які переживання займали її, – зовні вона була завжди спокійна, врівноважена, зібрана й лагідна. На догляд за собою й

підтримку свого здоров'я не було часу, не залишалося сил. І поруч зі смертельною хворобою маленької сестри, зі страшними словами лікарів усе інше здавалося несуттєвим. По одужанні Ізидори Леся злягла з болями в нозі й у повному знесиленні від недосипання й недоїдання. Саме через сестрину недугу Леся не змогла переселитися в свій «білий» будиночок, який цього літа побудували для неї.

На початку осені 1890 року родина переїхала до Луцька. Леся почувалась погано, дуже боліла нога. Вона рідко підводилася з ліжка, багато читала. Колишніх Лесиних приятелів у місті не було, спілкуватися не було з ким. Одного разу вона була в Луцькому замку та інколи заходила до костьолу послухати гру органа, яку дуже любила. Батьки вирішили повезти дочку до Відня і зробити операцію. Для цього написали до Михайла Драгоманова, щоб порадив, до кого в Австрії треба звернутися, куди поїхати. Леся листується з дядьком і уважно прислухається до всіх його порад та зауважень. Листи від обожнюваного Драгоманова завжди були для Лесі святом, вони підіймали їй настрій, надихали на щось нове. А М. Драгоманов висловлював жаль з приводу того, що племінниця через стан здоров'я перестала вивчати англійську мову, обіцяв при нагоді дати їй гарні англійські книжки й запропонувати щось з італійської літератури для перекладу. Незважаючи на всі негаразди, хворобу свою й рідних, Леся багато творила: вона остаточно підготувала до друку переклади з Гейне, почала писати для молодших сестер і брата «Стародавню історію східних народів», записувала разом з Михайлом тексти народних пісень і, звичайно ж, писала оригінальні вірші.

«Мені сором, що ми такі невільні…»

З самого початку 1891 року Леся з матір'ю збираються до Відня, на операцію. Доволі сумний настрій Лесі покращило лише те, що її й М. Славінського переклади Гейне вже збиралися друкувати, а у Львові вона особисто познайомилася з Михайлом Павликом[3], якого знав і цінував М. Драгоманов. Поспілкувавшись з поетесою, М. Павлик написав її дядькові: «Леся так просто оголомшила мене своїм образуванням та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко не так. На свій вік це геніяльна жінка. Тим більший жаль, що, бідна, не живе, а мучиться. Ми говорили з нею дуже довго, і в кожнім її слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти й людського життя». Пізніше з Відня Леся напише першого листа М. Павликові, який покладе початок довгого й плідного листування.

А от сподівання завдяки операції розпрощатися хоч на якийсь час з недугою не справдилися. Віденський професор не рекомендував оперувати хвору ногу, бо організм був кволий, суглоб мав запалення і шукати пробними операціями вогнище туберкульозу в такому стані було небезпечно. Лікар порадив носити спеціальний апарат, який не давав би рухатися хворому суглобу. А лікуватися поки що слід було морськими ваннами в Італії. Апарат для Лесиної ноги зробили, і, що найголовніше, нога в ньому справді-таки не боліла. А от у душі молодої поетеси почало щеміти… У листі до дядька Леся описала свої враження від перебування в Європі: «Перше враження було таке, ніби я приїхала в якийсь інший світ – кращий світ, вільніший. Мені тепер ще тяжче буде у своєму краю, ніж досі було. Мені сором, що ми такі невільні, що носимо кайдани і спимо під ними спокійно. Отже, я прокинулась і тяжко мені, і жаль, і болить…»

У Відні Леся познайомилася з творчістю Ольги Кобилянської і зацікавилася нею. Пізніше О. Кобилянська сама попросить у М. Павлика поштову адресу Лесі Українки. Додому з Відня мати з дочкою поверталися через Львів, де зупинилися на один день і завітали до родини Франків, домовились, що у травні до Колодяжного приїде відпочити пані Ольга Федорівна Франко з дітьми.

Провівши деякий час удома, Леся з матір'ю та сестрою Ольгою виїхали до Євпаторії. Потім Леся залишилася там сама, дуже чекала обіцяного приїзду брата Михайла. Але брат пробув у Євпаторії недовго. Леся активно листувалася з матір'ю, дядьком, М. Павликом, потроху, як вона сама зауважувала, писала твори.

Літо в Криму мало би покращити Лесин стан здоров'я, якби не легка форма черевного тифу й пропасниця. Удома в поетеси знову боліла нога, але вона приховувала це від родини, бо їй дуже хотілося хоч якийсь час побути серед рідних, поспілкуватися з любими їй людьми.

Творча робота

Здоров'я Лесі дещо покращилось, і вона з головою поринула в творчу роботу. Поетеса листується з дядьком, який не лише дає їй поради, консультує, але й підкидає якісь сюжети (наприклад, історію про Роберта Брюса і павука розповів Лесі саме М. Драгоманов. І з цієї історії повстала пізніше поема «Роберт Брюс, король шотландський»), з Іваном Франком, який допомагає їй із виданням нових творів. У листуванні Леся Українка зверталася до Івана Франка «Високоповажний Добродію» та «Cher Maitre» (дорогий учителю).

1892 року Леся здійснила з матір'ю й сестрою Ольгою подорож до Варшави. А влітку Леся навіть ходила без апарата на нозі й купалася в річці Бузі, куди разом із молодшими сестрами й братом поїхала відпочивати. Цього ж року сталася довгоочікувана подія – були надруковані переклади з Гейне, на які тут же з'явилася прихильна рецензія О. Маковея. Але найбільше Лесю турбувала рецензія іншої людини, Михайла Драгоманова. У листі вона запитує, чи отримав дядько книжку? Чи переслали йому ці переклади? Між рядками Лесиних запитань читається інше: чи сподобалася М. Драгоманову Лесина робота, як він її оцінює? Леся живе в Колодяжному, працює в своєму «білому будиночку» і дуже радіє, що в неї є таке затишне окреме помешкання, бо у «великому домі» діти навряд чи дали б що-небудь робити. Однак про дітей, їхню освіту та виховання Леся ніколи не забувала. У жовтні до Колодяжного приїхала зимувати тітка Олександра з синами. Хлопці складали іспити в сільськогосподарське училище в Умані, але не склали й мали намір спробувати наступного року. Леся береться за навчання своїх племінників і сестри Ольги. Що цікаво, Леся, яка ніколи не захоплювалася точними науками і не раз говорила, що не має до них хисту, з Ольгою займається не лише мовами та історією, але й… геометрією!

Перша збірка

1893 рік починався не дуже весело, бо мати й Михайло поїхали з дому на Полтавщину навідати Судовщикових. Дитяча приятелька Лесі Олександра (Шура) Судовщикова листувалася з Михайлом, писала песимістичні (як вважала Олена Пчілка) оповідання українською мовою під псевдонімом Грицько Григоренко. А у Лесі в цей час з'явилося нове захоплення: вона захотіла навчитися хоч трошки малювати. І далі в неї були помітні успіхи в малюванні, бо навіть найсерйозніший критик – мати – зауважила це. У листі до дядини Людмили Драгоманової про свою діяльність Леся пише: «Чи справді я живу робочим життям? Часом мені здається, що я роблю, скільки можу, а часом думаю, що і половини того не роблю, скільки могла б і повинна робити; та, певне, остатня ся думка вірніша». Хай там як, Леся багато працює над своїми творами, перекладами, встигає займатися з дітьми і вчитися малювати. До того ж вона активно листується – найперше з дядьком. Нова халепа – хворі зуби – змусила Лесю поїхати до Києва, щоб полікуватися. Там поетеса побачилася з товаришами, дізналася про діяльність свого ж таки поетичного гуртка. У березні сталася значна подія – у Львові була надрукована перша збірка віршів Лесі Українки «На крилах пісень». Перший розділ збірки «Сім струн», що цікаво, присвячений дядькові Михайлові Драгоманову і має дуже своєрідну будову: Леся вміщує в ньому всього лише сім віршів, за кількістю нот. Причому кожен вірш називається так, як і нота, і починається буквосполученням, співзвучним з цією нотою: «Do» – «До тебе, Україно, наша бездольная мати…», «Re» – «Реве-гуде негодонька…», «Mi» – «Місяць яснесенький…», «Fa» – «Фантазіє! Ти, сило, чарівна…», «Sol» – «Соловейковий спів навесні…», «La» – «Лагідні веснянії ночі зористі…», «Si» – «Сім струн я торкаю, струна по струні…» У збірці находимо багато присвят; так, поезію «Сльози-перли» поетеса присвятила Іванові Франкові, «Сон» – Олександрі С-вій, «Сон літньої ночі» – своєму співавтору по перекладах Гейне Максиму Славінському, «Вечірню годину» і поему «Місячна легенда» – мамі, цикл «Подорож до моря» – сім'ї Михайла Ф. Комарова, в домі яких вона зупинялася, перебуваючи на лікуванні в Криму, – від спілкування з Комаровими у Лесі і всієї родини Косачів залишились найтепліші й найприємніші враження. А ось «Кримські спогади» були присвячені братові Михайлові Обачному. Збірку допомагав готувати до друку і, власне, друкувати Іван Франко, коректуру контролювала його дружина Ольга Федорівна. Молода поетеса пересилала вірші

частинами, відповідала на запитання письменника, вони разом обговорювали всі суперечливі питання, вигляд титульної сторінки, наявність переднього слова, папір, з якого буде виготовлена обкладинка, художнє й технічне оформлення книжки. До рук Лесі та її рідних книжка потрапить ще нескоро (у листі до М. Драгоманова поетеса напише: «Що нам робити, що ні мені, ні Вам не шлють моєї книжки? Сміх сказати, я її досі не маю! От і пиши, і друкуй!..»), але ж ця перша ластівка вже з'явилася і явила світові новий сильний голос у тогочасній поезії:

Вставай, хто живий, в кого думка повстала!
Година для праці настала!
Не бійся досвітньої мли, —
Досвітній огонь запали,
Коли ще зоря не заграла.

«Досвітні огні»

А в родині почалися розмови про весілля Михайла й Олександри Судовщикової, яке планувалося на осінь. І на початку вересня Леся, Ольга і Петро Антонович уже були в Києві на весіллі Михайла. Свідком від нареченої був Максим Славінський. Зібравшись, Косачі всі разом поїхали до Колодяжного, звідки через кілька днів Михайло відвіз дружину й тещу на Полтавщину, а сам поїхав завершувати навчання в університеті в Дерпті (Тарту).

У Києві

Зиму 1893 року Леся з Ольгою планували провести в Києві. Їхнім планам судилося здійснитися – в Києві вони зняли дуже зручне помешкання. Ольга ретельно вчиться, а Леся займається з сестрою історією та німецькою мовою, ходить на публічні лекції в університет і вивчає англійську. У листі до бабусі вона пише: <«…> я ходжу до однієї англічанки на уроки англійської мови. Англійська мова дуже трудна, але я все-таки вивчусь, – моя учительниця каже, що у мене є способность і що я, певне, скоро научусь»; у листі до дядька: «…поки що діло іде влад, не вважаючи на собачу вимову. Проте я думаю, що нема на світі такого звуку, якого б я не могла вимовити, постаравшись трошки. Тепер я ще більше допевнилась, що з книжки, без живої речі, не можна вивчить англійської вимови, та, здається, не тільки англійської, а й ніякої. Ох, коли то я читатиму Шекспіра в оригіналі!» Леся також час від часу зустрічається зі своїми однодумцями з «Плеяди», саме на засіданні гуртка вона читає свою поему «Давня казка». Закінчує давно розпочаті переклади творів Гейне («Атта Троль»).

У листі до брата Михайла Леся згадує, що мама його за одруження «пиляє дерев'яною пилою». Михайло знав про недобре ставлення матері до своєї дружини і дуже з цього засмучувався. Він навіть розмовляв про це з сестрою Ольгою і тіткою Олександрою, бо не знав, що робити, аби покращити ситуацію. Ольга Петрівна вважала твори Михайлової дружини песимістичними, а її – відлюдькуватою й нецікавою. Пізніше в листі до сестри Ольги Михайло зауважить, що для батька вони всі люди, а для матері – діти. Взагалі, сила впливу й авторитет матері в сім'ї були незаперечними. Кілька разів, їздячи по лікарях з батьком і слухаючи їхні розмови й поради, Леся переповідала їх у листах до Ольги Петрівни і просила її прийняти остаточне рішення й повідомити їм «директиву»: що робити, куди їхати, яке лікування розпочинати. Величезна любов, обожнення й водночас якийсь легкий острах відчуваються в листах Лесі до матері. Одного разу на різкий лист матері, яка докоряла Лесі, що та вже десять днів не пише, Лариса відповіла: «Люба мамочко! Хоч ти іронізуєш над сим виразом в наших листах, але я скажу тобі, що пишу його завжди од щирого серця, а не для лицемірства та облесливості. Ти маєш право вилаяти мене добре, коли я довго не пишу, але таких вразливих речей, яких ти понаписувала в своєму останньому листі, я все-таки не заслужила і не заслужу. <…> Не думай, що я скажу тобі найменше слово докору, коли ти скажеш

мені виїхати з Києва додому. Під впливом твого останнього листа я готова б їхати з папою додому, та тільки боюсь, що се б тебе розсердило ще гірше проти мене. <…> Я їхала в Київ для того, що надіялась вивчитись тут того, чого досі мені бракувало, і принести, яку можу, користь тутешньому товариському життю, але ж се все не варто того, щоб я мучила тебе і убивала щоденно. За ціле життя твоє мало платити “скількома стрічками листа”, за нього мало цілого мого життя…» Докладно описуючи в наступних листах своє й сестрине життя й навчання в Києві, Леся просить матір: «Напиши мені, мамочко моя, лагідніший лист, – я бачу, що ти ще сердишся на мене, – а то мені свята будуть втроє сумніші, коли я не матиму доброго слова від тебе».

До дядька

Навчаючись разом із Людмилою Старицькою-Черняхів-ською англійської мови, Леся планувала поволі оволодівати й болгарською, про що повідомляла дядька в листі. Разом із тим вона працювала над своїми творами, перекладами, допомагала видавати журнал «Дзвінок». Незважаючи на дуже уважне в цей час ставлення до свого здоров'я, якого вимагала від Лесі мати, вона опинилася в ліжку, як сама писала, «через нервові болі і крайній упадок сил». У листі до матері Леся заспокоювала її, що все мине влітку і її теперішній стан не має ніякого відношення до туберкульозу, це лише малокрів'я. І справді, через деякий час Леся відчула полегшення й навіть вирішила піти в «рисувальну школу». Спочатку в неї були сумніви, чи вистачить сили на уроки англійської та відвідування школи, але все склалося добре, і Леся деякий час навчалася малювати. Навесні, а саме на Великдень, вона повернулася з Києва в Колодяжне. Леся непогано почувала себе, мала сили й велике бажання працювати й мріяла (як казала Ольга Петрівна, мала «idee fixe») поїхати в Софію до М. Драгоманова. І мрія здійснилася: в кінці травня 1894 року Леся Українка виїхала за кордон, до дядька. На цей час Михайло Драгоманов дуже погано почував себе, він давно вже мав хворе серце. Від надмірного перевантаження та нервового напруження деформована аорта тиснула, погрожувала смертю. Не раз йому відмовляли голос, руки. Навесні 1894 року лікарі повідомили, що хвороба прогресує й жити М. Драгоманову залишилось недовго. Але він продовжував працювати, читати лекції. Звичайно, такий стан здоров'я любого дядька схвилював Лесю і примусив її прискоритися з приїздом, – для нього приїзд племінниці був ковтком свіжого повітря з Батьківщини.

Помешкання Драгоманових складалося з п'яти кімнат. Кабінет весь був заставлений книгами, поруч – спальня Михайла Петровича. А що тяжка хвороба нерідко вкладала його в ліжко, то до ліжка була спеціально припасована пересувна дошка, щоб він міг лежачи писати. Сюди ж було перенесено й найнеобхідніші книги. У третій кімнаті спала дядина з дочкою Аріадною (Радою). Потім вітальня, або, як тут казали, салон, який було прибрано в українському стилі. І ще одна, зовсім маленька кімнатка, в якій і ліжко не вміщалось. Лесі поставили ліжко в кабінеті й одгородили його етажерками з книгами, і це дуже їй подобалось.

Майже місяць Леся мало з ким листувалась, ні за що не бралась, лише іноді писала матері. Адже навкруги було стільки нового й цікавого! Найбільше часу поглинали розмови. Кожного

дня після вечері до пізньої ночі вона сиділа з дядьком у кабінеті або ж біля його ліжка, коли йому важко було сидіти. Минали дні, тижні, точились тихі бесіди, і здавалось, не буде їм кінця. Поза цими розмовами, що давали дуже багато для поглиблення її світорозуміння, Леся щедро черпала мудрість з дядькової бібліотеки, укомплектованої ще в Женеві, а тут, у Софії, після перевезення досі невпорядкованої. Попри літню пору й спеку, Леся цілими годинами просиджувала в кабінеті, вишукуючи те, що її цікавило, й одночасно розставляла всі книги за певною системою. А цікавили її насамперед усі закордонні видання, що прямо чи опосередковано стосувалися Батьківщини.

На початку липня 1894 року Михайло Драгоманов із дружиною поїхали до Парижа, а Леся з кузинами Лідією й Аріадною до села Владаї в гарній, зовсім дикій гірській околиці Софії. Леся здружилася з кузинами і взагалі вподобала Болгарію. Вона полюбила той край і його людей, вивчила за кілька місяців мову, пройнялася духом народної творчості, освоїлася з місцевими звичаями. У новому оточенні Леся не нудилася. З інтересом і вдоволенням відвідала у Владаї собор – велике гуляння з народними співами та національними танцями. Знайомі дівчата-болгарки нарядили Лесю в національний костюм, вишитий гарними візерунками. Ольга Петрівна в листах писала, що дуже задоволена з Лесиного перебування в Болгарії. А перебування якийсь час у Владаї здавалося взагалі подарунком долі, бо навкруги повівало свіже сільське й гірське повітря, а товариство складали цікаві люди. І вона, і батько наголошували, що не встановлюють дочці термін, коли необхідно повертатися додому. Після піврічного перебування у Софії Лесі вдалося подовжити закордонний паспорт іще на півроку. З цього вона надзвичайно раділа: прожити інші шість місяців поруч з М. Драгомановим – то було для неї справжнісіньким щастям.

На початку жовтня 1894 року Драгоманови повернулися в Софію. Михайло Петрович почувався дуже погано. Він цілими тижнями не міг ходити, не міг навіть рухатись, так боліло в грудях. Аби хоч трошки втамувати цей біль, він лежав з льодом на серці, але від цього починався кашель. А тут наближалося ще й дядькове свято – тридцятиріччя громадської діяльності. На долю Лесі випало немало турбот – у певному смислі, вона в цей час виконувала секретарські обов'язки ювіляра.

А вдома продовжувалось звичне бурхливе життя: Михайло завершував навчання, Ольга вивчала медицину, майже всі друзі-приятелі Лесі створювали сім'ї. Про все це в листах дочці розповідала (з характерними коментарями й зауваженнями) Ольга Петрівна.

Смерть Михайла Драгоманова

Здоров'я М. Драгоманова навесні 1895 року так покращилося, що він зміг повернутися до читання лекцій. З наближенням літа Леся готувалась до від'їзду Важко було залишати хворого дядька й немічну дядину, але все має кінець. 22 травня вона повідомила М. Павлику, що в липні з родиною Михайла Петровича їде з Софії до Відня, куди збиралися прибути й старші Косачі. Мало відбутися давно очікуване й бажане побачення родичів. Звідти старші Драгоманови поїдуть до Парижа, молодші – до Женеви, а Леся з ріднею – в Україну. Та не так сталось, як гадалось. 8 червня помер Михайло Драгоманов. Він приїхав із лекції втомлений більш, ніж звичайно. По обіді трохи поспав, а прокинувшись, почав скаржитись на біль, хотів читати, але не міг. У якусь хвилину Михайло Петрович закашлявся, спробував підвестися, схопився рукою за груди, впав на ліжко й помер. У нього стався розрив аорти.

Леся добре знала погляди дядька й тому казала, що ховати його треба без релігійної обрядовості. Але ж це було неможливо. Тоді, знаючи, як небіжчик прихильно ставився до протестантського релігійного руху, вирішили поховати за цим обрядом. Через три тижні Леся писала батькові про сумну подію: «Любий Папа! Не знаю, чи получив ти нашу телеграму о смерті дядька. Він умер несподівано від розриву аорти 8-го іюня, надвечір. На другий день були похорони. Тепер ні в кого ще нема ніяких планів, як бути далі Людмилі Михайлівні з дітьми… Як ти думаєш про поворіт Людмили Михайлівни в Росію?.. Прости, я більш не можу писать, нехай потім. За моє здоров'я не бійтесь, з нас ніхто не болів…» У листі до матері звучали рішучі нотки роздумів про майбутнє: «Жестока річ життя – не дає навіть опам'ятатись людям, все жене вперед і ставить свої питання. Ти не знаєш, скільки вже дрібних, але тяжких питань довелося нам рішати за сей нещасний час…

Я бачу тепер, що я більше можу витерпіти, ніж думала перше. Так, мамочка, минув той час, коли я писала “вітальні” листи, тепер буде все інакше…

Ти мене простиш, що я не пишу нічого, як воно, власне, сталося і як було потім, я не можу про се писати. Скажу тільки, що сталось то дуже швидко, в кілька минут… Він поліг на полі честі, в останній день читав свою останню лекцію. Він научив мене, як люди терплять лихо і борються з долею!..»

А 11 червня в Гадячому померла Лесина бабуся, Єлизавета Іванівна Драгоманова, так і не довідавшись про смерть свого

сина.

Смерть любого дядька глибоко вразила Лесю. Однак вона знайшла в собі сили, щоб не розгубитись, не втратити самовладання та ще й доглянути за осиротілою родиною. Тож Леся прожила ще літо в Болгарії. Смерть дорогої людини, події того літа були для неї суворим іспитом на загартування. Віднині й довіку вона дотримувалася залізного правила: або жити, або вмерти! Тільки не опускатись, не животіти. «Коли не маєш права вмерти, – писала вона, – то треба мати силу для праці». І вона мала таку силу. Після смерті дядька Леся надзвичайно багато працювала. Переказувала братові, щоб він відшукав дядькові статті в окремих журналах, сама переписувала листи М. Драгоманова до киян. Крім цієї праці готувала до друку ще переклад Ренана «Життя Христове». Михайло Павлик у цей час почав писати працю про життя і творчість М. Драгоманова, Леся Українка стала йому найкращою помічницею й порадницею. У липні Леся жила з Драгомановими й Шишмановими у Владаї, відклавши свій від'їзд додому, бо хотіла побути часи першого гострого горя з дядиною й кузинами.

Після львівських зустрічей, гостинних домівок І. Франка й М. Павлика Леся вирушила на Волинь. 19 серпня 1895 року залишила прикордонне містечко Броди, а другого дня була вже вдома – в Колодяжному. Мати, вражена смертю брата й матері, затужила, засумувала так, що занедужала й навіть стурбувала своїм душевним станом усю сім'ю.

Знайомство з Н. Гамбарашвілі, листування з А. Кримським

З іронічною усмішкою згадувала письменниця пораду одного варшавського лікаря перетворитися на рослину. Він повідомив їй, що з такою хворобою людині треба їсти, спати й нічого не робити, тоді вона буде себе більш-менш добре почувати. А Леся працювала.

Вона листувалася з дядиною й кузинами, співпрацювала з М. Павликом. Провівши до Києва матір з дітьми, вона потім трохи не щодня писала їм. Восени 1895 року Леся поїхала до Києва й одразу ж занурилася в роботу: стала членом Літературно-артистичного товариства, тільки-но заснованого в місті. У Києві вона винаймала помешкання, в одній з кімнат якого жив студент, грузин Нестор Гамбарашвілі. Він найняв кімнату в Косачів, вступивши до Київського університету після того, як його виключили з Московського за студентські заворушення. Квартирант, культурний і приємний у співжитті, справжній джентльмен у поводженні, одразу завоював симпатію всієї родини. Щиро приятелював із Лесею й Ольгою й охоче возився з меншими дітьми. Н. Гамбарашвілі почував себе у Косачів мов у рідних. Побачивши якось на столі у Н. Гамбарашвілі книгу Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі», гарно ілюстровану художником Зічі, молода поетеса була приємно здивована цим шедевром грузинської літератури XII ст. і почала розпитувати про Грузію, її природу, давню культуру, письменників, художників, театр тощо. Лесю вразила героїчна і вперта боротьба грузинів за свою незалежність. Пізніше, коли вже Леся жила на Кавказі, пізнавши цей народ зблизька, полюбила його ще більше, вона сказала, як свідчив Агатангел Кримський[4], славетні й пророчі слова: <«…> грузинська нація найближча до нас – українців. <…> буде колись федерація народів, у якій ми – українці – будемо особливо тісно зв'язані дружбою з грузинами».

Здавалося б, безліч справ і обов'язків, постійна діяльність мали відволікати Лесю від сумних думок, не залишати їй часу для туги, але в листі до Лідії Драгоманової-Шишманової Леся зізнається: «На мене щовечора нападають такі приступи журби, що коли-небудь я з ума зійду. Я не знаю, коли се скінчиться…» Так, Лесі було дуже важко. Біль у нозі час від часу нагадував про хворобу, сумні думки обступали письменницю з усіх боків. Тиснули, заганяли в невилазні лабіринти, з яких міг би вивести тільки один, як вона думала, чоловік, але його вже нема. Оте

«нема» відчувала вона тепер більше, ніж будь-коли.

У цей же час Леся Українка почала листуватися з Агатангелом Кримським. Перший лист науковцю вона написала, зворушена листом-відгуком, що його А. Кримський прислав по смерті М. Драгоманова.

Наприкінці року сталася прикра подія: сани, в яких їхав Петро Антонович, перевернулися, накрили його, а коні протягнули їх, не маючи можливості одразу зупинитися. Батькові вивихнуло ліву руку в плечовому суглобі. Поспішаючи до родини, він поїхав до Києва з невправленою рукою і з'явився перед рідними з обв'язаним, розпухлим, хворим плечем. Голова родини дуже терпляче ставився до болю і навіть заспокоював дружину й дітей, знаходив сили жартувати й усміхатися. Ці риси свого характеру він передав і Лесі: у листах вона завжди заспокоювала всіх близьких і знайомих щодо свого здоров'я, ретельно дозувала інформацію про свою недугу, розповідаючи правду, мабуть, лише сестрі Ользі. Щодо кінця 1895 року, то, може, через владайські купання чи болгарський клімат, нога майже не боліла. Вдома Леся навіть ходила без палички, беручи її тільки на вулицю.

Порожня зала й остання зброя

Рік 1896-й почався тим, що «частина молоді під керівництвом І. Стешенка і Лесі Українки заложила окрему українську соціял-демократичну групу».[5]

У січні 1896 року відбулося весілля давньої Лесиної подруги Людмили Михайлівни Старицької з Олександром Григоровичем Черняхівським. Леся була на весіллі дружкою. Тут вона познайомилася з боярином молодого Михайлом Кривинюком[6]. Відтоді він став близьким приятелем, побратимом Лесі Косач. Леся Українка у листах називала його братом. За революційну діяльність його виключили з Київського університету із забороною вступу до всіх вузів Росії. Довелося їхати на студії за кордон. Навчався у Празькій політехніці. Леся Українка присвятила йому поезії «До товариша» (1897), «Весна зимова» (1898). У 1920-ті роки Кривинюк – співробітник Інституту наукової мови ВУАН. У 1929 році він був заарештований за причетність до так званої Спілки визволення України, умовно засуджений на три роки. 1 вересня 1944 року трагічно загинув у Свердловську.

Навесні 1896 року батько прийняв сумне для родини рішення: він здав в оренду маєток у Колодяжному ротмістру Ярчевському. Ольга Петрівна й діти були засмучені цим вторгненням у їхню садибу, але Петро Антонович робив це з матеріальних причин.

У серпні Лесі нагадує про себе хвора нога, вона починає боліти так, що лікар наказує лежати 3—4 дні для припинення болю. Леся, мабуть, і ладна була б приховати це від матері, але батько вже написав їй. Щоб заспокоїти Ольгу Петрівну, яка того часу перебувала в Києві, дочка сама розповідає в листі про своє здоров'я. Також повідомляє, що закінчила «свою драму» (йдеться про «Блакитну троянду»). З цією першою п'єсою пов'язаний цікавий сон, який Леся переповіла в листі до кузини Лідії Драгоманової. Поетесі наснилася вистава за її драмою, головну роль виконує вона сама. П'єса вже закінчилась, але завісу чомусь не дають, і головна героїня не за текстом ролі запитує, чому не дають завісу. А з темноти саркастичний голос каже: «Бо нема перед ким!» Озирнувшись, Леся бачить, що зала порожня! Вистава провалилася, глядачів немає. І тоді вона закричала: «Свисток! Усе царство за свисток». Не аплодисменти, а хоча б свисток, щоб переконатися, що поруч хтось є, щоб мати хоч якусь реакцію на свою роботу і як автора, і як актриси. Переповівши сон, Леся питала в кузини, чи та знає, як розтлумачити дивне сновидіння.

Мабуть, знаючи про цей сон, Аріадна Драгоманова в одному з інтерв'ю за рік до смерті скаже, що Леся Українка грала головну роль у п'єсі «Блакитна троянда». Але ж Леся ніколи не грала на сцені, це їй тільки снилося…

На якийсь час біль у нозі утратив гостроту, але згодом хвора нога знову примусила Лесю звернутися до лікарів. На початку грудня її поклали в ліжко й почали за призначенням київського професора Сапєжка впорскувати йодоформ. У листі до дядини Леся розповідала: «Се процедура довга й неприятна, та нічого робить, не викрутишся від неї, бо нога за останній час все одно зовсім не хотіла мені служить, а до того ще й вночі спати не давала. Після першого вприскування вона суток з 5 ще дужче боліла, зате тепер утихла…» Лікарі запевняли Лесю і її рідних, що інколи впорскування йодоформу виліковують туберкульоз кісток повністю. Було вирішено взимку провести курс лікування, літо й осінь – купання в морі, а потім, якщо нічого не допоможе, робити операцію (як казала Леся, «за всяку ціну»). Про необхідність операції говорили всі лікарі, але вони ж і відмовлялися від неї, бо слабкий організм поетеси міг, на їх погляд, не витримати операції. Михайло вирішує збирати гроші, щоб улітку бути «при Зеїску на морі».

А хвору Лесю в першу чергу хвилюють обшуки в Києві, арешти товаришів. Того часу був заарештований і добрий товариш Михайло Кривинюк. Через дядину Леся передає свої нові вірші І. Франкові, щоб він їх, якщо вважає добрими, надрукував. Леся зауважує: «Як бачите, я не складаю своєї останньої зброї». І цією зброєю було слово.

Слово, чому ти не твердая криця,
Що серед бою так ясно іскриться?
Чом ти не гострий, безжалісний меч,
Той, що здійма вражі голови з плеч?

Ти моя щира, гартована мова,
Я тебе видобуть з піхви готова,
Тільки ж ти кров з мого серця проллєш,
Вражого ж серця клинком не проб'єш…

Вигострю, виточу зброю іскристу,
Скільки достане снаги мені й хисту,
Потім її почеплю при стіні
Іншим на втіху, на смуток мені.

(«Слово, чому ти не твердая криця»)

Черговий бій із хворобою

Лікування Лесі впорскуваннями тривало. Кузина Лідія повідомила Лесі про новий будинок, що вони з чоловіком придбали, висловлювала турботу за її здоров'я, бо поки Леся була в Болгарії, її ніхто не бачив хворою. Лідія припускала, що на Лесю так добре впливав сухий болгарський клімат, і нагадувала, що в її новому будинку для сестри завжди є вільна кімната. Ольга Петрівна написала Л. М. Драгомановій: <«…> така у нас біда з Лесею. Уложили ми її на три місяці у постіль. Страждає вона дуже…. Вона плаче нишком від мене, а я від неї». Неймовірно турбується цим лікуванням Петро Антонович, він радить дружині не прискорювати курсу впорскувань, щоб вони не призвели до отруєння. Коли лікування було завершене, Лесі треба було майже заново вчитися ходити, бо довелося довгий час провести в ліжку. Поетеса сумувала, що не може навідати у в'язниці щирого друга Михайла Кривинюка, але замість неї це робила сестра Ольга, назвавшись його нареченою, бо інакше її б не пропустили. Мати наполягала, щоб Леся їхала в Крим тільки тоді, коли «совершенно» зможе ходити, хоча б з паличкою. Тому від'їзд кожного разу відкладався. Однак у кінці травня до Києва приїхала тітка Олена, щоб відправитися з Лесею в Крим, – і вони разом вирушили до моря, оселилися під Ялтою в Чукурларі. Саме там Леся познайомилася з Сергієм Костянтиновичем Мержинським, який тоді лікувався в Ялті від туберкульозу легенів.

Перебування на морі, як завжди, покращило стан Лесі Українки. Вона менше втомлювалась, їла фрукти, спала по вісім годин, знову почала писати листи. Вони з тіткою очікували Михайла, але він чомусь затримувався, й тітка вимушена була поїхати, залишивши Лесю. Однак Михайло з дружиною і тещею не забарився і з'явився через десять днів після від'їзду тітки. До приємного товариства додалася ще й приємна новина: Петро Антонович дізнався, що Лесину «Блакитну троянду» дозволили виставляти в театрі без цензорських виправлень. Він написав дружині: «Леся может торжествовать. Завтра же напишу ей». До кінця року Леся Українка живе в Ялті, листується з рідними й друзями, пише вірші («Кримські відгуки»). Пересилаючи деякі з них І. Франкові, просить не дорікати за монотонність.

Косачі, СтарицькІ, Лисенки

Приїхавши до дочки, Ольга Петрівна відразу знайшла для неї зручніше помешкання. Але, незважаючи навіть на добрі новини – народження дочки Євгенії у брата Михайла, написання Модестом Левицьким музики до Лесиної «Колискової» («Мі» з «Семи струн»), – нервовий стан поетеси погіршується, у неї час від часу трапляються нервові напади, що супроводжуються судомами, тремтінням, безсонням і запамороченням. Михайло буде просити сестру Ольгу якнайшвидше поїхати до Лесі, бо з тою щось недобре діється. Ольга вирушила в Ялту разом з Оксаною, додому вона напише, що нерви у Лесі «сильно розбиті». Лікарі, до яких зверталася поетеса, дивувалися, чому досі ніхто з їхніх колег не звертав увагу на її нерви? Усі випробування, через які довелося пройти 27-річній жінці, не могли не відбитися на її нервовій системі. Молодші сестри доглядають Лесю, її нервові напади повторюються рідше, а потім зовсім зникають. Тим більше що нерви поетеси активно лікували. У родині було прийняте рішення, що влітку Леся поїде відпочивати в Гадяч. Влітку недалеко від Гадячого (у Зеленому Гаю) на лугу коло річки під копицею сіна була зроблена відома сьогодні фотографія, на якій були Леся, Ольга Петрівна, сестри Ольга й Ізидора, дядько Олександр Петрович Драгоманов і Сергій Мержинський. Леся пізніше зазначала, що це найкраще фото С. Мержинського.

Цього ж 1898 року в липневій книзі «Літературно-наукового вісника» з'являється перша серйозна критична стаття про творчість Лесі Українки. Належить вона перу Івана Франка, який глибоко й докладно розбирає творчий доробок письменниці на той час. Саме в цій статті І. Франко написав слова, що стали на сьогодні крилатими й першими спадають на думку, коли згадуєш ім'я Лесі Українки: «Від часу Шевченкового “Поховайте та вставайте, Кайдани порвіте” Україна не чула такого сильного, гарячого та поетичного слова, як із уст сеї слабосильної, хворої дівчини», «Ся хвора, слабосильна дівчина – трохи чи не одинокий мужчина на всю новочасну соборну Україну».

Наприкінці літа Леся їде до Києва й зустрічається там майже з усією родиною.

Восени був написаний вірш «Забута тінь», який, за припущеннями, був створений після того, як Леся поспілкувалася з дружиною Миколи Лисенка. Кажуть, що одного разу Ольга Антонівна відверто розповіла Лесі про своє становище. Вона зреклася власного імені й незалежності, забула про свій талант і музичну кар'єру, порвала стосунки з родиною, пішла проти волі

батька, стала додатком до свого чоловіка, його тінню. Жінка кинула музику й присвятила себе сім'ї, хоч жила з Лисенком без реєстрації шлюбу, без права на його прізвище, бо влада не давала композитору розлучення з першою дружиною. А на запитання, хто вона така, люди говорили: «Се жінка Лисенкова…» Після цієї розмови й народився вірш про дружину Данте, про яку всі забули, милуючись красою кохання митця до Беатріче.

…Хто вона?
Тож ні один співець її не вславив
І ні один митець не змалював;
Десь там, на дні історії, глибоко

Лежить про неї спогад. Хто вона?
Се жінка Дантова. Другого ймення
Від неї не зосталось, так, мов зроду
Вона не мала власного імення.

На стосунках трьох шляхетних українських родин треба зупинитися докладніше. З того часу як Косачі перебралися до Києва остаточно, стосунки між трьома видатними українськими родинами – Старицькими, Лисенками, Косачами – стали ще ближчими й тіснішими. Старицькі й Лисенки родичалися здавна: Михайло Старицький був одружений із Софією Віталіївною Лисенко, рідною сестрою композитора, – Косачі не були рідними по крові ні Старицьким, ні Лисенкам, але «по душі були рідніші рідних».

У родинах Старицьких і Косачів панував незмінний літературний дух. Тут завжди писали, розбирали твори, читали їх, видавали збірники і взагалі жили літературно-громадським життям. Та хіба могло бути інакше, коли на чолі цих сімей стояло четверо таких видатних письменників – Михайло Старицький і його донька Людмила Старицька, Олена Пчілка і її донька Леся Українка! Решта членів цих родин та їхні найближчі родичі теж якоюсь мірою брали участь у літературній творчості.

Третя родина була найпершим осередком української музики, а крім того, доповнювала діяльність перших двох. Людмила Старицька-Черняхівська писала: «Як в родині Ростових (в «Войне и мире» Л. Толстого) панувала атмосфера кохання, так і в наших Сполучених Штатах (родини Косачів, Лисенків і Старицьких) панувала атмосфера творчості і дружньої приязні, і всі “огніщани”, які “тягли” до нашого вогню, були перейняті тим самим духом». Не було жодного приїзду Лесі до Києва, – ще коли Косачі жили на Волині, – щоб вона не відвідала гостинної хати

сім'ї Старицьких, де її зустрічали з великою радістю близькі за віком дочки Михайла Петровича: Людмила (старша на три роки) та Оксана (менша на два). Щиру дружбу з Людмилою Леся Українка пронесла через усе своє життя. А Галина Лисенко, дочка композитора, згадувала: «З того часу, як Косачі остаточно переїхали до Києва, не було, мабуть, такого дня, щоб ми їх не відвідували або вони нас. Ніхто не вірив, що ми не рідня». З Лисенками в Лесі завжди була щира взаємна приязнь. Захоплюючись із раннього дитинства красою музики, вона полюбила Миколу Віталійовича, його сердечну сім'ю й домівку, де все було насичено чарівним світом звуків. Ще раніше перша дружина композитора давала їй уроки гри на фортепіано, а коли юна поетеса взялася перекладати з Гейне, то деякі вірші Лисенко поклав на ноти і тут же, в своєму кабінеті, випробував їх. Так, у співдружності молодої поетеси й досвідченого композитора, з'являлися в Україні нові пісні. Великий музикант щиро вірив у Лесин поетичний хист і настільки його цінив, що навіть замовив їй (а в цей час їй було шістнадцять років) написати текст до жалібного маршу на роковини Тараса Шевченка.

100-ліття української літератури

26 листопада 1898 року відбувся вечір століття української літератури, до якого Леся написала вірш. Урочистості влаштували у великій залі Літературно-артистичного товариства, членами якого були Тадей Рильський, Микола Лисенко, Михайло Старицький, Микола Ковалевський, Олена Пчілка, Леся Українка. Зала була переповнена. Після доповіді та численних привітань виступом хору Миколи Лисенка розпочалася концертна частина. Потім славетний актор Микола Садовський прочитав Шевченкового вірша «На вічну пам'ять Котляревському», за ним вийшов на естраду корифей народного театру поет Михайло Старицький. Спершу він зачитав власного вірша, а потім Лесиного «На 100-ліття української літератури», бо поетеса, яка сиділа тут поруч, вважала свій голос слабим для такої зали та й почувалась не зовсім добре.

Так… в кожній країні є спогади раю!
Нема тільки в тебе їх, рідний мій краю!
Були й за гетьманів співці;
З них деякі вічнії співи зложили,
А як їх наймення? І де їх могили,
Щоб скласти хоч пізні вінці!

Цурались вони кучерявої хрії,
І вабили очі їм іншії мрії,
Не вів до палацу їх шлях:
Не оди складали, а думи народу,
Не в стансах прославили милої вроду,
А в тихих, журливих піснях…

У грудні Леся поїхала до Умані, де в цей час перебував видатний німецький професор Берґман, який мав багатий досвід в операціях кінцівок, вражених туберкульозом, і до якого поетеса збиралася їхати в Берлін на консультацію і, можливо, на операцію. Лікар оглянув поетесу і запевнив її, що операція на хворій нозі можлива й навіть необхідна, що вона не тільки припинить страждання Лесі через хворий суглоб, але й, може, подовжить понівечену хворобою ногу. Навіть більше: є вірогідність, що туберкульоз кісток вдасться подолати! Професор Берґман вселив у Лесю оптимізм і сподівання на краще, бо вона давно хотіла зробити цю операцію, але лікарі весь час

відмовлялися, посилаючись на слабкий організм. Операції страшенно боявся брат Михайло, який дуже хвилювався й переживав за сестру. До від'їзду залишилось менше місяця, а невідкладних справ набралася сила-силенна: закінчити оповідання «Над морем» – для Літературно-артистичного товариства, провести через цензуру драму «Блакитна троянда», перекладену самою авторкою російською мовою, завершити сцену з драми «У пущі», написати з десяток листів до рідних і друзів. А треба ж і на симфонічний оркестр сходити, проекзаменувати Оксану, Микося і Зорю (сина покійного дядька) з французької та латинської мов!..

Перемога

Відразу після Нового року Леся з матір'ю збиралися їхати в Берлін на операцію. Вони вирушили з Києва в Колодяжне до батька, потім поїхали далі через Варшаву, де до них приєднався Михайло, який поїхав разом з ними. Петра Антоновича призначили на службу в Київ, але він не поїхав туди, бо хотів бути ближче до Берліна, щоб у разі потреби терміново вирушити до рідних. Він вимагав, щоб йому щодня писали й телеграфували про стан Лесі. У листі до сестри Ольги Леся розповідала про комфорт і ставлення до пацієнтів, яке вразило її найбільше: «Деруть тут сильно дорого, але зате специфічно больничний елемент зведений до minimum: хата окрема (без інших сусідів-слабких), обстановка просто хатня, а не больнична, навіть над ліжком нема таблиці з назвою слабости… Перев'язки тут роблять в окремій ізольованій хаті… Прислуги багато, і все дуже хутко робиться. Їсти дають 5 раз на день і досить розмаїто. Ми тепер живемо удвох з мамою, і тут скілька пацієнтів живуть так, тільки за здорових приплачується по 6 марок в день. Наскільки може бути добре в больниці, то вже так тут і єсть». Побачивши ставлення до хворих, послухавши рекомендації Берґмана і плани щодо операції, Михайло, який хвилювався не менше за батька, трохи заспокоївся. Син обіцяв батькові терміново повідомити, якщо щось піде не так, тоді Петро Антонович за добу зміг би приїхати до Берліна. Михайло також писав батькові, що пробуде після операції кілька днів разом з матір'ю і сестрою і що його дуже хвилює стан матері, у якої настрій змінюється по кілька разів на день: від надії до страху. А операцію відкладали, бо нога у Лесі боліла і температура була підвищеною.

Нарешті 26 січня 1899 року було зроблено операцію. Вона тривала півтори години, була важка, але пройшла вдало. Про Лесин стан Михайло писав батькові щодня, розповідаючи всі деталі дуже повільного й важкого одужання сестри. Вона легше, ніж першого разу, перенесла хлороформ, рана спочатку не боліла, але медики чесно попередили, що болю слід сподіватись. На оперовану ногу й на весь стан аж до ребер наклали гіпс, але навіть якщо у Лесі знову будуть нервові напади з судомами, гіпс не зашкодить їй. Відійшовши від хлороформу, Леся почувалася дуже слабкою, вона марила італійською мовою, лежала з заплющеними очима, не могла довго слухати, відмовлялася їсти. Хвилював лікарів ще й стан Лесиної нервової системи: вона часто без причини дратувалася, перед засипанням у неї були нервові «стріпування», але досвідчений Берґман запевнив, що все мине,

щойно пацієнтка почне добре й повноцінно харчуватися. Перев'язки були дуже болючими, але необхідними. 13 лютого Леся вже почала писати листи рідним і близьким. Одужання просувалося добре, оптимістичний і веселий Берґман був задоволений зі своєї роботи. Однак сама Леся Українка пізніше казала Ользі Кобилянській, що операція і вся процедура після неї були такі, що вдруге вона собі й за царство небесне такого не хоче. Три з половиною місяці Леся була прикута до ліжка. Ольгу Петрівну біля дочки заміняла сестра Ольга. Батько посилав гроші, працював і вирішував долю Колодяжного. У квітні Лесю примусили вставати з ліжка й починати потихеньку ходити. Завжди обачний і турботливий Петро Антонович хвилювався через такі вимоги лікарів: «коли б не форсували»!

Саме в цей нелегкий для письменниці час починається її листування з Ольгою Кобилянською, яку вона на той час не знала особисто, але таки була захоплена її творами. Рекомендувати себе О. Кобилянській та переслати їй листа Леся попросила давнього друга Михайла Павлика. Леся пробула в Берліні трохи не до липня, бо турботливі німці кілька разів переробляли, підганяли для її ноги апарат, який би поки що унеможливлював рух у прооперованому суглобі. Хоч Леся й оклигувала, однак не переставала скаржитись, що марнується час, – бо не могла взятися до справжньої літературної творчості, а все переймалась дрібницями: то листи, то анотації, то правки якогось перекладу, що робила сестра для російських журналів… М. Павлик радив надиктовувати, але Леся писала йому, що не вміє цього робити: під час диктовки всі думки кудись зникають.

Весь цей час не переривалося листування Лесі Українки й Сергія Мержинського.

Врешті у червні Леся з Ольгою виїхали з Берліна до Зеленого Гаю під Гадячим, куди поетеса запросила погостювати Ольгу Кобилянську. І життя надало їм можливість побачитись. Вранці 21 серпня в Зеленому Гаю О. Кобилянську зустрічали цілою юрбою Косачі, їхні родичі і друзі. З незвички до таких «публічних пошанувань» О. Кобилянська в першу хвилину навіть розгубилася. Письменниця, на жаль, не довго гостювала у приємному товаристві, але за цей час вона ще більше заприятелювала з Лесею Українкою, яка у листах завжди запрошувала Кобилянську до себе: «Ей, приїздіть, панно Ольго, знов до мене, та будемо собі знов szare godziny справляти! І чай будемо пити “не отвратительный”, і Ґріґа гратимем, і я Вам страшні драми та дикі фантазії розповідатиму <…> А тим часом бувайте здорові, liebe feme Freundin. Мама, і Лисенки, і Старицькі Вас вітають…»

Саме цього року (1899) у Львові була надрукована друга

збірка Лесі Українки «Думи і мрії». Восени Лесі довелося побути критиком і лектором, вона робила доповіді на засіданнях Київського літературного товариства: «Два направления в новейшей итальянской литературе», «Малорусские писатели на Буковине». Це були перші прилюдні доповіді талановитої письменниці: першу з них вона ілюструвала своїми численними перекладами віршів. Потім ці реферати були надруковані в журналі «Жизнь». Леся мала бути задоволена роком, який наближався до завершення: реферати прочитано, оглядові статті для журналу «Жизнь» написано, «Думи і мрії» надруковано, переклад «Атта Троля» Гейне до друку вже підготовлено, зроблено невідкладні громадські справи й навіть довгі листи декому з друзів відіслано. Навіть здоров'я завдяки досвідченому й мудрому Берґману не турбувало…

«Твої листи завжди пахнуть зів'ялими трояндами…»

На Різдво 1900 року Оксана та Ізидора заслабли на скарлатину, Ольга і сестра доглядали їх. Коли хвороба відступила й час карантину минув, Леся Українка вирушила до Петербурга. У неї були грандіозні плани, бо й здоров'я дозволяло, і час був. По дорозі вона заїхала до давнього приятеля Сергія Мержинського; щоправда, гостювання було невеселе – через тяжку недугу (туберкульоз легенів) господаря. По кількох днях, що їх провела Леся в Мінську, С. Мержинський подарував їй репродукцію «Мадонни» Рафаеля. Той образ потім завжди був з Лесею, де б вона не жила, куди б не їхала. Півлютого поетеса пробула у сестри Ольги в Петербурзі. Там їй було, як вона сама казала, добре й цікаво, тільки вона дуже втомлювалася, бо всюди були величезні вулиці й майдани, кругом великі простори, а в хаті не сиділося, хотілося все побачити, зустрітися з людьми. Вона писала: «Була на балу Академії художеств, де бачила і велике панство петербурзьке. Бачила музеї, з'їздила Петербург вздовж і впоперек на візниках, на конках… Виїхала я з Петербурга того, що вже почала втомлятись дуже, а сидіти там і ніде не ходити – не можна і не варто».

Потім Леся заїхала до брата Михайла в Дерпт, де він жив з дружиною й маленькою донькою. Михайло був викладачем в університеті, і Леся разом із ним відвідала Шевченківський вечір, підготовлений студентами, і читала там свої вірші. У березні поетеса поїхала в Ригу, до тітки Олени, і знову в Мінськ до С. Мержинського. Він почувався погано, хвороба загострювалась, викликаний лікар нічого обнадійливого не сказав. Але звідти Леся поспішала до Києва, бо необхідно було підготувати Гейнівський вечір у Літературному товаристві. На Великдень С. Мержинський приїхав до Києва, де пробув п'ять днів. Наприкінці весни Леся вирушила в Зелений Гай, щоб провести там усе літо, відпочити. С. Мержинський навідував Лесю в Зеленому Гаї, подарував їй зібрання творів Гейне німецькою мовою. А восени Леся поїхала до Києва і звідти – знову до Мінська. Ще одна сумна зустріч із другом і невеселі розмови… Лікарські прогнози були невтішні. У цей час Леся Українка пише прекрасні, ніжні, але сумні вірші: «Все, все покинуть, до тебе полинуть…», «Хотіла б я тебе, мов плющ, обняти…», «Скажи мені, любий, куди мої сльози поділись?» У її творчому доробку з'являється славетний вірш у прозі «Твої листи завжди пахнуть зів'ялими трояндами…»:

«Твої листи завжди пахнуть зів'ялими трояндами, ти, мій бідний, зів'ялий квіте! Легкі, тонкі пахощі, мов спогад про якусь любу, минулу мрію. І ніщо так не вражає тепер мого серця, як сії пахощі, тонко, легко, але невідмінно, невідборонно нагадують вони мені про те, що моє серце віщує і чому я вірити не хочу, не можу. Мій друже, любий мій друже, створений для мене, як можна, щоб я жила сама, тепер, коли я знаю інше життя? О, я знала ще інше життя, повне якогось різкого, пройнятого жалем і тугою щастя, що палило мене, і мучило, і заставляло заламувати руки і битись, битись об землю в дикому бажанні загинути, зникнути з сього світу, де щастя і горе так божевільно сплелись… А потім і щастя, і горе обірвались так раптом, як дитяче ридання, і я побачила тебе. Я бачила тебе і раніше, але не так прозоро, а тепер я пішла до тебе всею душею, як сплакана дитина іде в обійми того, хто її жалує. Се нічого, що ти не обіймав мене ніколи, се нічого, що між нами не було і спогаду про поцілунки, о, я піду до тебе з найщільніших обіймів, від найсолодших поцілунків! Тільки з тобою я не сама, тільки з тобою я не на чужині. Тільки ти вмієш рятувати мене від самої себе. Все, що мене томить, все, що мене мучить, а знаю, ти здіймеш своєю тонкою, тремтячою рукою, – вона тремтить, як струна, – все, що тьмарить мені душу, ти проженеш променем твоїх блискучих очей, – ох, у тривких до життя людей таких очей не буває! Се очі з іншої країни…»

Деякі біографи вважали, що Леся Українка була закохана у Сергія Мержинського, що це кохання було взаємним, а стосунки – більш ніж дружніми. Це припущення спростувала Лесина сестра О. Косач-Кривинюк у листі до М. Деркач від 16 грудня 1942 року: «Була це людина (Сергій Мержинський) високої інтелігентності, освічена, культурна, надзвичайно лагідна, мила, симпатична. За кого він себе уважав по крові, не знаю. Знаю, що з материнського боку були в нього предки ірландці. Коли я була в 1899 році при Лесі в Берліні (як їй оперували ногу), то вона просила мене купити фото краєвидів ірландських, щоб подарувати С. Мержинському Дуже я хотіла, щоб ті люди, що говорять різні двозначні речі про цю Лесину дружбу, знали раз і назавжди, що Мержинський не був ані коханим, ані нареченим, ані чоловіком Лесиним, а був лише другом її. Тонкою лагідною вдачею вони були подібні одне до одного. Приятелі Мержинського, яких не любила Леся, були, здається, його родичі, яких я знала та про яких Леся розказувала мені, обурюючись їх ставленням до нього. Між ними був і його батько, якого я трохи знала, – людина несимпатична, прикра. Аж дивно, що в такого батька був такий син. Сергій Костянтинович і вродою був зовсім не подібний до

нього, а казали, подібний до матері, що дуже рано померла від сухот, як і син».

Сила і спокій

Стан здоров'я Сергія Мержинського погіршувався, і Леся вирішила поїхати до свого друга. Вона прийняла це рішення, незважаючи на те, що батьки не схвалювали доньчиного вчинку: вона сама ледве стала на ноги після стількох недуг, операції, а тепер марнує себе ще й чужим лихом – побивається хворим. Хоч вони й розуміли її і в душі співчували С. Мержинському, але ж більше жаліли свою дитину. Вони не докоряли вголос, не перешкоджали чинити їй, як вона хоче. Однак їхню турботу, хвилювання, а з ними й небажання відпускати її Леся відчувала. Вона їхала не навідувати хворого – це було зрозуміло з самого початку, – вона їхала доглядати вмираючого. Коли Леся приїхала, С. Мержинський вже півроку як лежав, втратив голос, кашляв з кров'ю, температура постійно була високою… З Лесею лікарі були відверті, вона розуміла, що ніяких перспектив немає, але мусила залишатися спокійною, щоб підтримати хворого. Письменниця читала йому, грала, писала листи від його імені, поки він міг їх диктувати, слухала про його плани поїхати разом навесні у Швейцарію… С. Мержинський казав їй, що любить в ній силу і спокій, отже, вона була сильна і спокійна поруч із ним. Лариса Петрівна не дозволяла собі навіть зітхнути поряд із хворим, щоб він не почав нервуватися й турбуватися. Ольга Петрівна хотіла приїхати, щоб підтримати дочку, але Леся була проти. Зголосився навідати Лесю Михайло Кривинюк, який потім докладно описав батькам стан справ у Мінську. З березня 1901 року Сергій Костянтинович Мержинський помер. Під час похорону з Лесею стався сильний нервовий напад, вона ледве отямилась. Змучена й знесилена поетеса повернулася в Київ.

Уста говорять: «він навік загинув!».
А серце каже: «ні, він не покинув!».
Ти чуєш, як бринить струна якась тремтяча?
Тремтить-бринить, немов сльоза гаряча,
Тут, в глибині, і б'ється враз зі мною:
«Я тут, я завжди тут, я все з тобою!»

У Кобилянських

Зовсім не було сил що-небудь робити, рухатись, думати… Єдине бажання залишилося в письменниці в цей час: поїхати на Буковину до Ольги Кобилянської. І вона здійснила це бажання. Обстановка в Чернівцях була спокійна, стосунки – дружні. О. Кобилянська прозвала Лесю Українку «павутинкою», бо легенька й прозора, всюди мандрує-літає. Леся вважала Ольгу ідеальною товаришкою, привітною, але не надто солодкою, щоб силоміць лізти в чужу душу, не набридливою й не холодною. Ольга Юліанівна була для Лесі своєрідним лікарем, який полегшував стан психічно травмованої подруги. Мати Ольги Кобилянської, Анна, нагадувала святу Анну з картин давніх художників. Батько, 75-літній «патріарх», поважний, справедливий, дотримувався старосвітських звичаїв. Сторонніх людей у господі бувало не густо. Найчастіше заходив поет Осип Маковей, кілька разів навідувався новеліст Василь Стефаник. Про останнього Леся казала, що він на вигляд здоровий («розбійницький»), а насправді хворий, і це можна відчути навіть з його настрою: завжди якийсь сумний, наче щось згубив і думає, де б його віднайти.

Однак надмірне напруження, нервове й фізичне, надзвичайна перевтома дали свої тяжкі наслідки – Леся захворіла. Спочатку це був легкий грудний катар, причому двічі показувалася з горла кров. Після вдалої операції в Берліні туберкульоз не зняв облоги – він лише затаївся, очікуючи слушної нагоди показатися знову. Допоки Леся не давала йому такої можливості, але… Лікарі ніколи не ставили Лесі Українці діагноз «туберкульоз легенів», хоча завжди нагадували, що до цієї хвороби лише один маленький крок. Слабкі Лесині легені будь-якої хвилини могли опинитися в полоні страшної недуги.

Поволі поетеса повернулася до активної роботи, але перевтома їй не загрожувала. Перша причина – це її слабкий організм, що досить швидко командував: годі! А друга – родинна «конституція» Кобилянських, яка наказувала лягати спати о пів на одинадцяту вечора. Писати можна було тільки до обіду, цебто до дванадцятої години тридцяти хвилин: по обіді треба було лежати, дозволялось не спати, коли вже комусь дуже не хочеться, але з ліжка не вставати. Далі можна було писати листи, робити різні дрібниці. З п'ятої години і до вечері – обов'язкова прогулянка. Після вечері нічого не пишеться, бо час ішов на розмови та на слухання цитри, на якій кожного вечора Ольга Кобилянська грала для Лесі Українки. Після цього гостювання стосунки Лесі Українки й Ольги Кобилянської стали щирішими, теплішими.

Якщо раніше Леся зверталася в листах: «Дорога моя Товаришко!», «Панно Ольго!», то тепер у листуванні з'являться «хтось біленький» (Леся) і «хтось чорненький» (Ольга). Письменниці будуть ніби розігрувати в листах тільки їм відому виставу, розмовляти своєрідною, приємною й зрозумілою їм мовою. І розкривається в них великий і багатий світ фантазії і краси двох талановитих жінок.

Після косачівської анархії суворий розпорядок життя й побуту Кобилянських добре впливав на здоров'я Лесі, повертав її до норми. У Чернівцях Леся намагалася жити тихо, непомітно – це диктувалося і станом здоров'я, і пригніченим настроєм. Про це ж нагадувало і вбрання – чорне, жалобне. Та хоч як Леся береглася розголосу, але скоро про її перебування в Чернівцях дізналась уся Буковина. Нічого не вдієш – довелося погодитися на влаштування прилюдного вечора, або, як буковинці кажуть, «товариських сходинок», де мали вітати гостю.

Понад місяць гостювала поетеса в Чернівцях, а тоді подалася далі в румунські Карпати – до Кімполунга. Пробувши там якийсь час, Леся повернулася до Чернівців, куди приїхав давній знайомий Климент Квітка[7]. Він і повідомив батькам про невтішний стан Лесиного здоров'я. Може, через погану новину, з якою Квітка ввійшов у життя Косачів, або з якихось інших причин у батьків з'являється неприязнь до Квітки, якої Леся не розділяла. А Квітка залишався з Лесею, допомагав їй під час подорожі в гори, яку Леся Українка здійснила, бажаючи подивитися на цей дивний край. Нарешті, після довгих переїздів (Буркут, Криворівня), зустрічей (з І. Франком, В. Гнатюком) і вражень, на початку вересня 1901 року Леся повернулась у Київ.

Третя збірка

Перед від'їздом письменниці з Чернівців товариство буковинської молоді попросило Лесю Українку дати їм для видання збірку своїх нових поезій. Вона на це згодилась. Умов особливих не ставила, тільки щоб книжечка була, як вона казала, чепурненька та щоб коректура зроблена по-людському, за рукописом, а не за місцевим говором. Тієї ж осені Леся Українка дала буковинцям гарно укладену збірку під заголовком «Відгуки», де були та й залишилися в друкові такі розділи: «З невільничих пісень», «Ритми», «Хвилини», «Легенди». Збірка вийшла навесні 1902 року – справді гарна, на 96 сторінок, кожний вірш розпочинався з нової сторінки. Друкар тільки попросив поетесу додати ще щось до книжки, щоб вона не була дуже тоненькою, Леся погодилася дати драматичну поему «Одержима», яку вона написала, перебуваючи біля вмираючого С. Мержинського. Друкар Грабчук сам добирав орнамент і заставки для художнього оформлення, і чорногуз та чортополохи з жіночою голівкою поміж ними на палітурці – теж його задум. Сам діставав папір, повністю набирав з рукопису у вечірні години, після роботи. Леся одержала свою збірочку, коли вже була в Італії.

До Італії поетесі довелося поїхати за порадою лікаря Яновського, який сказав, що поки жодних змін у її легенях немає, але є дуже велика небезпека того, що з часом будуть зміни на гірше. Аби упередити це, було необхідно поїхати до Італії. Отже, у середині листопада Леся виїжджає до Сан-Ремо. Львів, Відень, Венеція… Останнє місто дуже сподобалося поетесі; єдине, що в нім засмутило, – дороге. У Сан-Ремо Лесі стає краще. Тітка Олена навідала її в Італії і за наполяганням батьків поспілкувалася з її лікарем. Той зауважив, що стан нормальний і їхати до Каїра (як радили лікарі до цього) поки не треба.

Вимушені мандри

Минули місяці в Італії, а лікарі все не дозволяли Лесі братись до серйозної роботи, хоч запевняли, що нічого небезпечного нема. Леся казала, що не розуміє такого режиму, але вже ж мусить слухатись, коли туди приїхала. Сподівалася, що згодом їй «подарують вільнішу конституцію» й тоді вона надолужить згаяне. Найважче було втриматись, щоб не віршувати, бо то не праця, як вона казала, «а так собі, хвилеві імпровізації, певна форма нападів божевілля, за які людина здебільшого ручитись не може». Це питання було для неї особливо складним, бо ж вона без внутрішнього поклику ніколи не віршувала. «Як не йдуть вірші самі на думку, – признавалась М. Павликові, – то я їх ніколи не кличу, хоч би й рік цілий – обійдеться». Курортний режим їй не подобався, він був явно не по її натурі: мучила бездіяльність, від якої безпричинно псувався настрій.

У листі до Ольги Кобилянської Леся буде відвертіша й розкаже про наполягання лікарів ще кілька років провести зиму на морі, бо «…хтось не зовсім ще вигоєний і мусить ще два роки триматись добре на осторозі, бо хтось таки має щось (так лікар каже) в правому легкому вгорі і теє щось не може за півроку життя в Італії минути, як того хтось надіявся». У листах до інших Леся пише про якийсь «діагноз» лікарів, в який вона не вірить, тому збирається поїхати в Швейцарію на консультацію. Ольга Петрівна наполягала на консультації у віденських лікарів, Леся ж у листі до батька пояснювала, що все ж хоче поїхати в Швейцарію, а перед цим літо провести на Полтавщині, бо лікарі схвалили цей клімат, коли письменниця його докладно описала. Леся розповідає Петру Антоновичу про свої плани: тиждень у Берні, тиждень у Цюріху, потім Генуя, Ліворно, Неаполь, Палермо, Мессіна, Катанья, Піреї, Хілос, Смірна, Константинополь і нарешті Одеса. Треба зауважити, що Леся надзвичайно любила подорожувати, їздити якнайдалі, розглядати нові краї й місця, бачити невідоме життя, – то для неї було велике благо, її стихія. Недарма ж вона сама та родичі й друзі прозвали її Boule Vagabonde. Це при її кволому здоров'ї та покаліченому організмі. Та що там організм, коли кров кличе: «Я, дарма що біла, а маю циганську натуру, і вештатись по світу мені мило». Можливо, ця пристрасть була успадкована й посилена родинними традиціями: всі Косачі – старші й молодші – завжди й безперестану роз'їжджали. Батько – в службових справах, мати – в сімейних, а найчастіше в літературно-громадських, діти – в навчальних. І це все у великих масштабах, що охоплювали три континенти:

Європу, Азію, Африку.

У такій атмосфері важко було не перейнятись мандрівним духом, а тим більше Лесі з її надзвичайною силою уяви. Лежачи прикованою до ліжка на цілі місяці, яких тільки картин і країн не вимріювала вона. Вони вабили й кликали до себе, виростали в непереборну силу. Однак зараз лікарі попередили письменницю, що їй у жодному випадку не можна перевтомлюватися – тобто ніяких екскурсій і мандрувань, лише консультації з лікарями, теплий сприятливий клімат та відпочинок! Бо перевтома згубить усе, чого досягли за час лікування в Сан-Ремо. Лесі мріялося побувати в Римі й Флоренції, але лікарі це категорично заборонили, просто не пустили.

А от до Швейцарії поїхала, щоб підтвердити або спростувати поставлений діагноз. Мати стверджувала, що у Лесі «просто чахотка» і що виникла хвороба після перебування в Мінську біля С. Мержинського, а Леся переконувала Ольгу Петрівну й рідних, що у неї просто слабкі легені.

А вдома були нові проблеми: у сестри Оксани виявили спочатку анемію, а потім істерію. Родина сподівалася на допомогу Ольги. Очікували Лесю з Італії, треба було лікувати Оксану. За таких умов дати раду всій родині мати не могла, бо й не вміла цього робити, отже, порятунком був би приїзд Ольги.

На початку червня 1902 року Леся приїхала до Києва, але застала там лише батька. Тиждень поетеса перечекала в місті, бо в Зеленому Гаї, куди збиралися їхати, якраз пішли дощі. О. Кобилянській Леся писала, що добре було б взяти Оксану восени з собою за кордон, щоб підлікувати її нерви. Розповідала, що приїхала Ліля (Ольга) й дає лад у родині. Ольга, яка вчилася в цей час у Петербурзі на лікаря, ставилася до проблем Оксани зі здоров'ям дуже серйозно, вона казала, що молодшій сестрі дуже зле щодо нервів. Родина провела літо в Зеленому Гаї, а у вересні старші сестри в Києві опікувалися здоров'ям Оксани. Один лікар діагностував у неї психоз, інший – істерію. Леся, нерви якої теж ослабли і якій один із лікарів уже ставив діагноз «істерія», дуже переживала за сестричку. Ольга писала М. Кривинюкові, що намагатиметься не обтяжувати Лесю розповідями хоч про якісь проблеми.

Лікарі порадили вивезти Оксану кудись у тихе село, до людей, що живуть спокійним життям і авторитетні для дівчини. Такою людиною стала тітка Олена. Тітчина сім'я жила в селі Запруддя біля Ковеля, і вона погодилася, щоб у неї гостювала племінниця. Відправивши Оксану до тітки, заспокоєна Ольга поїхала продовжувати навчання в Петербурзі. Леся писала О. Кобилянській про навчання сестри: «Бідна, дуже не хтіла їхати на

північ! Мала охоту кудись до Австрії на університет вступити, та що ж, коли у Вас там чужинок інакше як на госпітанок не приймають і докторантуру не дають, а без того Лілі не можна було б потім в Росії державні іспити складати. Отож забралося бідне та й поїхало в Петербург». Сама ж Леся з настанням осені знову вирушила в теплі краї, її шлях пролягав через Львів, де письменниця зустрілася з гостинною родиною Франків. Потім помандрувала до Відня, де записалася в бібліотеці, щоб посилали їй замовлені книжки, домовилася про пересилку їй газети «Die Zeit», куди Лесю Українку запросили співробітником. Навідавши знайому й подивившись у театрі найновішу тоді п'єсу, письменниця вирушила до Італії. Дорогою зупинилася в Мілані, де теж записалася в бібліотеку. Нарешті добралася до Сан-Ремо, де було тепло й чудово і де поетеса планувала багато чого зробити. Вона надсилала вірші до «Вісника», дописувала німецькою мовою у віденський «Die Zeit», народжувала оригінальні твори, написала статтю про поезії Конопницької, робила переклади її віршів (як казала сама Леся, «для хліба й води», тобто лише для заробітку). У грудні письменниця дізналась гарну новину: сестра Оксана у тітки майже одужала й мала приєднатися до Лесі в Сан-Ремо.

Останнім листом, що його написала Леся Українка в цьому році, був довгий лист до Івана Франка, – в ньому письменниця відгукнулася на нові твори митця, розповіла, за яких обставин писала свою «Одержиму», й зауважила при цім: «Отже, і надо мною фатум. То досить страшний фатум, бо він заміняє діла – в слова!»

Кассандра

У 1903 році в житті Лесі Українки сталося багато подій, рік, як завжди, був наповнений працею. Першою великою справою для Лесі в цей час було видання творів дядька М. Драгоманова. Михайло Павлик готував їх до друку, й Леся допомагала йому, як могла: збирала фольклористичні матеріали М. Драгоманова, друковані за кордоном. Час від часу заспокоювала М. Павлика, бо давній приятель хвилювався, що вони не встигнуть усе зібрати, надрукувати, що знайдуться люди, які спотворять спадщину Михайла Петровича. Леся переконувала його, що дядько написав стільки правди, що ніяке спотворення й помилки її не перекрутять, не змінять. На початку року Лесі довелося полемізувати з С. Єфремовим через його статтю «В поисках новой красоты» в «Київській старовині», де він зачепив творчість і Ольги Кобилянської, і Лесі Українки.

Листи, твори, статті – все це поглинало Лесю Українку в Сан-Ремо. Робочому настрою сприяли ще й добра погода, прекрасне морське повітря. Леся навіть наважилася розпитати у М. Павлика, чи змогла б вона, хоча б теоретично, заробляти гроші своїм знанням мов, живучи у Львові. А О. Кобилянській письменниця розповідала, що розпочала роботу над «Кассандрою», й докладно пояснила, чим саме її привабив цей образ і яким він буде в її поемі: <«…> такий неспокійний і пристрасний тип: вона тямить лихо і пророкує його, і ніхто їй не вірить, бо хоч вона каже правду, але не так, як треба людям; вона знає, що так їй ніхто не повірить, але інакше казати не вміє; вона знає, що слів ніхто не прийме, але не може мовчати, бо душа її і слово не дається під ярмо; вона сама боїться свого пророцтва і, що найтрагічніше, сама в ньому часто сумнівається, бо не знає, чи завжди слова її залежать від подій, чи навпаки – події залежать від її слів, і тому часто мовчить там, де треба говорити; вона знає, що її рідна Троя загине, і родина, і все, що їй миле, і мусить сказати те вголос, бо то правда, і, знаючи ту правду, не робить нічого для боротьби, а коли й намагається робити, то діла її гинуть марне, бо діла без віри мертві суть, а віри в рятунок у неї нема і не може бути; вона все провидить, вона все знає, але не холодним знаттям філософа, тільки інтуїцією людини, що все постерігає несвідомо і безпосередньо (“нервами”, як кажуть в наші часи), не розумом, а почуттям, – тому вона ніколи не каже: “я знаю”, а тільки: “я бачу”, бо вона справді бачить те, що буде, але пояснити аргументами, чому воно мусить так бути, а не інакше, вона не може. І пророчий дух не дар для неї, а кара. Її ніхто не каменує, але вона гірше

мучиться, ніж мученики віри і науки. Така моя Кассандра».

М. Павлик відповів Лесі Українці, що переїхати до Львова і знайти там роботу можна, але треба буде «скинутись усякої політики», на що Леся погодитись не могла, нагадуючи другові заповіт М. Драгоманова: «Дядько хотів, щоб і моя праця, і моя думка росли і жили, щоб я ні літератури, ні політики не скидалась, щоб я шукала свого шляху, була б не епігоном, а духовною дитиною».

Арешт сестри

У цей час у Петербурзі заарештували сестру Ольгу. Як вона повідомляла батькові, це було непорозуміння, вона сподівалася, що невдовзі все з'ясується, а поки у в'язниці читала медичні книжки і… вишивала. Однак непорозуміння ніяк не розв'язувалося. Ольга писала, що обвинувачують її в такому, «що й не снилося», і Петро Антонович терміново вирушив до Петербурга на допомогу дочці. Мабуть, добре пам'ятаючи, яке непорозуміння сталося багато років тому з сестрою Оленою і скількома роками заслання вона за це заплатила, батько докладав усіх зусиль для порятунку дочки. Вони бачилися двічі. Через деякий час Ольгу звільнили, і вона разом із батьком поїхала додому. У цей же час із Сан-Ремо додому вирушили й Леся з Оксаною, яка приїхала до неї в Італію долікувати свої нерви. Їдучи додому, Леся Українка не могла не заїхати до любої подруги Ольги Кобилянської, у домі якої їй було приємно, добре працювалося, зовсім не нудьгувалося. Але ця зустріч була останньою…

Уся родина Косачів планувала зустрітися в Зеленому Гаї і провести там літо. Майже всі зібралися. Ольга у листі до М. Кривинюка описала таку майже ідилічну картину: «Я вчусь, Леся листи пише, Микось документи переписує, Оксана шиє, всі дощ лають і в вікна поглядають без кінця». До Косачів приєднався також Кльоня – Климент Васильович Квітка, якому Леся Українка дала характеристику – «чудово чиста натура».

Саме в цей час Лесі Українці пропонують перекласти російською мовою твори І. Франка, О. Кобилянської та В. Стефаника. Видавництво «Донская речь» не має багато коштів, перекладачеві платить мало, авторові ж взагалі нічого, але дешеве видання розраховане на загальні читацькі маси. Письменниця також має сама залагоджувати всі питання з авторськими дозволами. Леся пише до всіх авторів і отримує від них згоду. Цього ж року були надруковані переклади творів І. Франка: «Сам виноват», «Хороший заработок».

Пам'ятник І. П. Котляревському

Восени сталася подія, що вперше за останні два сторіччя зібрала докупи, в одне місто, представників з усіх кінців російської й австро-угорської України. Це, може, вперше в історії України зібралося таке велике віче культурних сил українського народу. У Полтаві, на одному з бульварів, святкували встановлення пам'ятника Іванові Петровичу Котляревському. Ще влітку було розіслано офіційні запрошення українським письменникам і громадським діячам. Звичайно, таке запрошення одержала й Леся Українка. Їй дуже хотілося, щоб на свято приїхала й Ольга Кобилянська. Поетеса запрошувала подругу приєднатися до неї майже в кожному листі. Але не судилось.

Українська громадськість у Києві готувалась до полтавського свята з особливим піднесенням. Деякі родини делегували від себе по дві, три або й чотири особи. Від Косачів зібралися Леся, її мати – Олена Пчілка – та ще двоє небожів.

Настав день від'їзду. На вокзалі Косачі потрапили до гурту, який уже чекав харківського поїзда. Крім киян тут було багато ентузіастів з інших місцевостей: Петербурга, Мінська, Дерпта, Варшави… Були й закордонні гості – з Галичини, Буковини, Чехії, Відня, Женеви тощо – взагалі ті, чий шлях лежав через Київ. Ці подорожні зайняли майже половину поїзда. Леся з матір'ю потрапили до вагона, де було чимало представників підавстрійської закордонної України, давніх знайомих, серед них Юліан Романчук, Василь Стефаник, Кирило Студинський, Філарет Колесса, Степан Стоцький, Мирон Кордуба й багато інших.

Полтава вітала гостей тихими сонячними днями. Свіже, ще тепле повітря ранньої осені було чистим та прозорим. Місто давно не бачило такого різнобарв'я людей. Гості, прогулюючись містом, радісно віталися, поздоровляли одне одного. Під час урочистого відкриття пам'ятника Лесю та її матір пропустили в перші ряди делегацій, котрі півколом стояли перед пам'ятником, – їх оточувало товариство старших письменників і громадян. Перед самим відкриттям до них пробився Василь Сімович і вже не залишав їх до кінця церемонії. Він майже підтримував Лесю, бо давала про себе знати страшенна втома, оберігав письменницю від натовпу і при нагоді розпитував про людей, що стояли поблизу нього. У Полтаві Леся з матір'ю сфотографувалися в колі письменників: Михайло Старицький, Михайло Коцюбинський, Василь Стефаник, Володимир Самійленко, Гнат Хоткевич.

На всіх цих урочистостях Леся хоча й відчувала душевне

піднесення, але дуже втомлювалася, бо, як вона писала сестрі, там і здорова людина падала з ніг від утоми; і до того ж застудилася. Як завжди, ніби тікаючи від хвороби, Леся Українка змінює місце перебування: їде до Києва, а потім, нітрохи не відпочивши, не полікувавшись, прямує до Одеси, маючи намір згодом поїхати на Кавказ.

Віденський лікар Нотнагель, який добре знав Лесю, порадив їй не залишатись узимку в Україні, бо в неї досить слабкий організм, щоб протистояти сирому, холодному клімату. Україна сприятлива для неї тільки влітку, коли вдосталь тепла й сонця. Можливо, що вона вже тоді мала серйозний намір побувати на Кавказі, де і зима тепла, і життя трохи дешевше. До того ж там другий рік працював на посаді помічника секретаря окружного суду її товариш Климент Квітка. Цього літа він гостював у Зеленому Гаї, і, звичайно, вони не раз обмірковували це питання. Але всі ці переїзди, негаразди, хвороби дуже хвилювали Петра Антоновича, він непокоївся станом дочки, але ж змінити нічого не міг. Леся вже з Тифліса (Тбілісі) написала батькові, що почувається значно краще, проте він, знаючи дочку, цим запевненням не вірив.

Смерть Михайла

Восени 1903 року в сім'ю Косачів прийшло велике горе. Помер старший брат Михайло. Він був сам у Харкові, а його родина перебувала на хуторі. У Харкові саме була епідемія дезинтерії, і він заслаб на неї (напився квасу в громадській їдальні), але днів десять і не думав, що серйозно хворий: ходив, усе їв, читав лекції. Потім йому стало гірше, і він звернувся до лікаря. Той порадив Михайлу Петровичу лягти до клініки, запевнивши, що днів за чотири він буде здоровий.

Михайло ліг до клініки й тільки тоді, і то через три дні, дав знати дружині листом, що хворий. Олександра приїхала 29 вересня, хотіла взяти його додому, але він не хотів, кажучи, що в клініці дуже добре його лікують і доглядають і він почувається краще. Лікар підтвердив, що в клініці Михайло Петрович за три дні буде здоровий, а якщо його заберуть додому, то він, лікар, ні за що не ручиться. 1 жовтня Михайлові стало раптом гірше, 2 жовтня ще гірше, а 3 жовтня він помер. Мати й батько були в Колодяжному, Михайлова дружина Олександра не знала цього, і тому з листами і телеграмами вийшла плутанина, батьки запізнилися і вже не застали Михайла живого. Ольга з Оксаною приїхали до Харкова тільки 6 жовтня, хоч і виїхали одразу по одержанні телеграми і їхали кур'єрським та скорим потягами. Мати була у відчаї, вона стогнала й плакала і не помічала нікого й нічого навколо. Батько тримався, умовляв рідних бути сильними, але відразу постарів на кілька років. Дружина Михайла не могла ні плакати, ні тужити, настільки горе прибило її. Що буде з Лесею, коли вона дізнається про смерть брата, в родині навіть боялися уявити. Михайла Косача поховали в Києві, родина, об'єднана горем, ще деякий час залишалася разом, але життя тривало: Ольга поїхала до Петербурга, Оксана з братовою Олександрою поїхала до Харкова, а потім теж збиралася до Петербурга, де вона вчилася на курсах.

Леся дізналася про горе десь у середині жовтня. Вона тільки поправилася після переїзду в Тифліс, коли звістка про смерть брата просто прибила її. Неможливо уявити, що сталося б з Лесею Українкою, якби поруч не було давньої приятельки Марії (Мані) Биковської-Біляєвої та вірного Климента Квітки, які як могли підтримували й розраджували письменницю. У листі до Кобилянської Леся напише: «Вони помогли мені жити». Сестра Ольга завжди дуже чекала звісток від К. Квітки про стан здоров'я Лесі, бо вона добре знала характер своєї старшої сестри. На думку Ольги, Леся завжди переоцінювала своє здоров'я, завжди чогось

найголовнішого й найстрашнішого недоговорювала. Хоча про свої хвороби Леся найвідвертіше розповідала саме в листах до Ольги. Квітка ж описував усе так, як було насправді. Саме він дещо заспокоїв Ольгу, повідомивши, що Леся, звичайно, дуже журиться за братом, але ж здоров'я її більш-менш добре, докучає лише сильний кашель.

Климент Квітка

Леся й надалі перебувала в Тифлісі, відчувала покращення здоров'я (письменниця казала, що почувається настільки добре, наскільки може в такому стані), але тиснув важкий тягар на душі. Однак поруч із нею був вірний друг – Климент Васильович Квітка.

З Квіткою Леся познайомилася, коли він був ще студентом Київського університету та музично-драматичної школи.

Ізидора Косач-Борисова розповідала, що він походив із селян; коли помер батько, мати залишила на селі дочку, а сама подалася з чотирирічним Климентом до Бердичева на поденну роботу. Час від часу вона виконувала домашні роботи в домівці Карпових. Власник господи, Олександр Антонович Карпов, мав добру службу, жив у достатках. Одного разу, повернувшись зі служби, він побачив у кухні на підлозі хлопчика, який щось пильно майстрував і дуже гарно, чистим дитячим голосочком співав. Тихий, спокійний, гарненький та співучий Кльоня сподобався Карповим. Бездітні, вони захотіли усиновити маленького Квітку. Але мати не погодилась віддати «назавжди», а тільки «на виховання». Так і домовились.

Отож Квітка носив власне ім'я, знав, хто його справжня мати, а поза тим усе піклування, любов і ласку мав од Карпових, як рідних батьків. Допомагали Карпови і його матері, що часто відвідувала хлопця. Траплялося, що вона навіть зловживала своїм правом – погрожувала забрати сина, і тоді Карпови додатково відкуплялися. Коли Климент ще навчався, старий Карпов захворів і пішов на пенсію. Стало дуже скрутно. Сім'я перебралася до Києва. Феоктиста Семенівна Карпова «квартирувала на повному пансіоні» понад десяток гімназистів, Климент набрав приватних уроків. З того й жили.

Уже тоді Квітка захопився музикою й народними піснями. Працюючи – а служба давала засоби до життя, – він, талановитий музикознавець, збирав і видавав народні пісні в нотних записах. У тяжкі часи, що їх у Лесі не бракувало, він часто був поруч з нею, супроводжував у подорожах. Поволі їхня дружба міцніла.

Крім щедрої музикальної обдарованості, Климент Квітка подобався Лесі Українці своєю лагідністю, скромною поведінкою і здатністю відчувати та розуміти прекрасне. Фізичною силою похвалитись він не міг і майже завжди стояв осторонь веселої галасливої молоді, що теж викликало співчуття в Лесі. «А то правда твоя, що Квіточку слід би “взяти в руки”, – писала вона сестрі Ользі, – страх воно бідне тепер! Ще, як на злість, і матеріальні справи чортзна-як стоять. Та ще лікарі наговорили

йому всяких дурниць…»

Хто знав Квітку пізніше, кажуть, що він справляв враження людини доброї, чутливої й разом з тим неговіркої. Тримався дуже просто. Зовні спокійний, наче весь пройнятий улюбленим музичним мистецтвом. Мало хто бачив, щоб він сміявся. Лесина подруга Аріадна Труні казала: «Квітка був гарний, здібний, добре грав на фортепіано. Можна сказати, що Леся виховала його, впливала на нього. Чи Леся любила його? Воно не випадало на те…» У листі до Ольги Кобилянської про свої стосунки з Квіткою Леся писала: <«…> тепер уже “Квіточка” зовсім не може без когось жити та і хтось близько того. Чи то зле, чи то добре, то кожний собі може думати як хоче, але вже воно так. Я не знаю, яка буде форма чи формула наших відносин, але одно певне, що будемо старатись якнайменше бути нарізно один від одного і якнайбільше помагати одно одному, – се головне в наших відносинах, а все решта другорядне». Як бачимо, на першому місці стоїть саме допомога, підтримка і почуття жалості, співчуття.

У родині Косачів по-різному дивились на дружбу Лесі й Климента. Власне, особливого інтересу ні батько, ні брати, ні сестри не виявляли. Лише мати, як і взагалі будь-яка мати, брала все близько до серця. Як і у випадку з С. Мержинським, вона не схвалювала Лесиної симпатії до К. Квітки. Мабуть, їй здавалось ненормальним те, що він значно молодший од Лесі (майже на 9 років), що й сам безпорадний у житті. Про те, щоб спертись на нього в скрутний час, не було й мови! Ольга Петрівна підозрювала К. Квітку в бажанні взяти собі багату дружину, дочку дійсного статського радника, породичатися з відомою й впливовою родиною. Піклуючись щоденно тяжкою долею доньки, підтримуючи, як тільки можна, її життя, мати оберігала її від різних незгод і тому дивилася стурбовано й з острахом на її майбутнє. У будь-якому чоловікові, що з'являвся поруч із Лесею, вона відшукувала (а інколи й вигадувала) корисливі мотиви, рішуче відкидаючи зацікавлення або й кохання. В одному з листів до сестри Леся так висловилася про материну позицію: <«…> умами пробилось якесь несправедливо напасливе відношення до Кльоні. Воно, власне, вже було замітне й в останні дні перед моїм виїздом, уже тоді у мами був неприємно холодний вираз в його присутності, одвертання очей, відповіді крізь зуби, накривання себе газетою або книжкою тощо – “симптоми”, либонь, добре знайомі тобі. Се вже, я бачу, починається ревность материнська. Але все одно, може, тій ревності далі буде ще більше поживи, а свого відношення до Кльоні я не зміню, хіба що в напрямі ще більшої прихильності. У всякім разі не мамині холодні міни

можуть нас посварити. Тільки все-таки се прикро, і тяжко, і фатально, що ні одна моя дружба, чи симпатія, чи любов не могла досі обійтись без сеї отруйної ревності, чи що воно таке з боку мами. І властиве ж Кльоня як єсть нічим не завинив проти мами, навпаки, спочатку він навіть дуже її ідеалізував, та й потім, коли вже факти значно розбили ту ідеалізацію, то він завжди відносився з повагою і без прикрості».

Відповідаючи якось на материні дорікання з приводу Квітки, Леся сказала, що не бачить, яка в тому біда, що вона підтримує гарні стосунки з найближчим другом. Вона не може бачити свого нещастя в тому, в чім бачить мати, і не може звати «тяжкою долею» того, хто не боїться ділити з нею її горе і щиро стає в пригоді, забуваючи себе в лиху годину.

У деяких сьогоднішніх дослідників життя й творчості Лесі Українки також неоднозначне ставлення до її чоловіка. Інколи саме на адресу К. Квітки лунають звинувачення в матеріальній скруті, що супроводжувала подружжя в останні роки життя Лесі Українки.

Першу половину 1904 року Леся Українка жила в Тифлісі. Вона майже не писала листів, рідним пересилала лише коротенькі картки, в яких повідомляла про задовільний стан свого здоров'я. Великі листи не писалися. Приїхавши у травні в Київ, Леся одвідала могилу брата, їй до останньої хвилини не вірилося, що він там лежить, що його вже немає серед живих. І все здавалося, що вона не повинна писати й говорити про нього в минулому часі. Тільки як про живого.

Пробувши літо в Україні, з настанням холодів Леся знову почала збиратися на Кавказ. Їдучи через Одесу, письменниця зустрілася зі старим приятелем і співавтором своїх перекладів Максимом Славінським. Вони знову планували робити нові видання перекладів з Гейне. Також Леся мала намір друкуватися в «Южных записках», редактором яких був М. Славінський, але його несподівано забрали до війська. Микола Вороний, який співпрацював у журналі, змушений був виїхати з Одеси, а з новим редактором Леся Українка не була так добре знайома.

У Тифлісі Леся поселилася у пані Карпової, прийомної матері Квітки. Дякуючи тому, що їй не довелося шукати помешкання, домовлятися про послуги й ціни, Леся, як вона й сама зазначала, зберегла енергію для роботи. В 1904 році було написано багато творів («Се ви питаєте за тих…», «Спогад з Євпаторії», «Мої любі, до мене ходіть…», «Напис в руїні», «Ой, не зникли золотії терни» та ін.), але так склалося, що дуже мала частина з них була надрукована. Світ вони побачили значно пізніше, у середині XX ст. У цьому ж році в Києві була видана перша збірка Лесі

Українки «На крилах пісень».

У Петербурзі

На початку 1905 року Леся Українка привітала сестру Ольгу й Михайла Кривинюка, які стали подружжям, хоча й не брали шлюб офіційно; дістала від М. М. Коцюбинського подарунок – книжку «Fata morgana» з дарчим написом; отримала запрошення співпрацювати в часописі «Рідний край», що мав почати виходити найближчим часом, – але… застудилася. Життя Лесі проходило за вже звичним сценарієм: зиму, майже всю весну й осінь вона знову перебувала на Кавказі, а на літо приїжджала в Україну. І далеко від дому, і в Києві Леся працювала: з'являлися оригінальні твори («Осіння казка», «Пісні про волю», «Мріє, не зрадь», «Три хвилини»), було зроблено нові переклади для видавництва «Донская речь». Цього року родина Косачів виявила бажання зустрітися не в Зеленому Гаю, а в Колодяжному, куди на місяць приїхала і Леся.

Восени 1905 року молодша з Косачів, Ізидора, поїхала до Петербурга на курси. Леся ж страждала від нового лиха – міжреберної невралгії. Але телеграма про важку хворобу Ізидори (тиф) поставила Лесю на ноги, вона терміново виїхала до Петербурга, щоб доглядати за хворою сестрою. Мати, почувши про хворобу молодшої дочки, злягла зі страшними головними болями, так що Леся просто не могла пустити її в Петербург. На щастя, Ізидора швидко одужувала. Лікар, до якого звернулися сестри, порадив дівчині їхати з міста, бо петербурзький клімат зовсім не підходив слабкій Ізидорі – їй там судилося не навчатись, а постійно хворіти. Порадившись, сестри вирішили повертатися до Києва.

Через день по приїзді Лесі в Петербург почався загальний залізничний страйк і припинилося поштове сполучення. Ізидора писала до сестри Ольги: «Тут, як вам, певне, звісно з газет, страшенно що робиться. Я під час всіх демонстрацій, маніфестацій і бійок була слаба… але враження, звісно, від усіх розказів дуже тяжке. Бувши здоровою, я часто бувала на мітингах і так багато чула цікавого, стілько було певних надій, а тут вдруг: войска, шаблі, вистріли…» Леся ж про побачене писала Ользі Кобилянській: «…хтось три тижні просидів коло неї (Ізидори), перетривав там усі залізничі страйки, бачив народження російської "конституції" і багато всякого, надивився на червоні прапори, наслухався співів і великих слів, а потім вернувся в розбитий "чорною сотнею" Київ…» У Києві Леся Українка турбувалася виданням українських газет та журналів, що були заплановані в цей час. Цікавилася долею соціал-демократичної

партії.

На початку зими 1905 року в Лесиної сестри Ольги й Михайла Кривинюка народився син Михайло, який за косачівською традицією через деякий час отримав лагідне сімейне прізвисько – Бобрик. Леся ж свого небожа називала Лютиком, Лілієнятком.

Буденне життя

Хоча прийшла зима, Леся Українка досі була в Києві.

У цей час у Петербурзі почали видавати український журнал «Вільна Україна», перше число якого отримала Леся Українка. Вона зазначала, що видання не дуже добре відредаговане й кореговане, але все ж таки його поява – це важлива подія. Описуючи в листі до Ольги й Михайла важке життя в Києві, коли «все дуже одноманітне: того посадили, того обтрусили, того ще раз посадили, того знову потрусили – от і все», Леся запевняла: «Проте у мене нема почуття безнадійності і подоланості, та думаю, що до того й не дійде, хоч жити дуже трудно і прикро. У мене, звісно, все розрішається великим пролиттям чорнила…»

Петро Антонович повідомляв дочці Ользі, що дуже хоче, щоб її син Михайло носив прізвище Косач. І готовий взяти на себе збирання й оформлення всіх необхідних паперів. Батькове здоров'я підупало, він скаржився на те, що не може вже, як раніше, швидко ходити, зовсім замучила задишка, збільшується вага.

Розповідаючи про своє життя і справи в листі до Ольги Кобилянської, Леся скаржилася на свою майже бездіяльність, бо давно розпочата «Кассандра» ще не завершена, є п'ять розпочатих поем та три нескінчені повісті, яким давно вже треба дати раду. Письменниця дуже хотіла поїхати в Чернівці до подруги, дім якої вона називала «санаторієм», бо їй там було добре і затишно. Але сама ж Леся розуміла: поки що це неможливо. По-перше, з'явилися певні проблеми з грошима, тому виділити велику суму для поїздки було хоча, звичайно, і можна, але доволі ризиковано. По-друге, приїхала Ольга з малим Михайликом, і Леся як могла допомагала сестрі доглядати за дитиною, бо всіляким нянькам-мамкам Ольга не довіряла свого хлопчика, а сама дуже з ним втомлювалася. І ще молодша сестра як дипломований лікар могла робити Лесі масаж і необхідні на той час процедури, що дуже економило час, бо не треба було їхати кудись і по кілька годин чекати на лікаря. Леся ж почувалася не дуже добре: зима в Києві погіршила її стан. Вона здавалася письменниці безкінечною, усі хвороби давали про себе знати, мучила невралгія. Сама Леся казала, що її загальний стан «дуже неприємний». Саме тому поетеса розуміла, що поїхати до О. Кобилянської не зможе, і розпитувала, чи не збирається пані Ольга влітку їхати куди-небудь лікуватися. Може, вони змогли би побачитися?

Наприкінці травня 1906 року Леся з матір'ю, Ольгою й малим племінником приїхали до Зеленого Гаю, де й провели все літо.

Час від часу до них навідувалися рідні й близькі, серед яких були: тітка Олександра, К. Квітка, родина Трегубова. Тепле літо швидко минуло, і вже у вересні сім'я переїхала в Київ. Як це було заведено в Косачів, усі роз'їхалися у справах: мати – до Полтави, редагувати «Рідний край» та готувати видання нового дитячого журналу «Зірка», батько – в Колодяжне, бо його знову перевели по службі.

«Ясним пунктом на темному тлі українського життя» назвала Леся Українка відкриття в Києві «Просвіти». Це було перше легальне українське товариство, яке ставило собі за мету не тільки видавати книжки для народу, але й організовувати свої бібліотеки, книгарні, музеї. Коло створення бібліотеки якраз і ходила Леся Українка. Відразу по своєму заснуванню «Просвіта» почала діяти: було організовано концерт, підготовлено виставу, видано книжечку М. Драгоманова, зібрано 2000 книжок для бібліотеки. Леся ходила на зібрання «Просвіти» й наполегливо працювала в товаристві. Письменниці вистачало часу й на власні твори, цього року вона написала «У катакомбах», «Пророк», «В дому роботи, в країні неволі». Часописи «Вільна Україна», «Шершень», «Рідний край», «Нова громада» залюбки друкували вірші, поеми та статті Лесі Українки.

У цей час сестра Ольга знайшла роботу, а поки вона перебувала в лікарні, за малим Михайлом доглядала Леся. З настанням холодів погіршився стан здоров'я рідних людей: у листопаді захворів Михайлик, зовсім недужий повернувся батько, але Ольга раділа, що він хоч приїхав у Київ, де вона могла його професійно доглянути. Дочка знала, що якби батько залишився на Волині, то нікому б не повідомив про хворобу, не лікувався би добре, що призвело б до ускладнень. Мати у листах повідомляла, що вона виснажена, і висловлювала бажання приїхати додому, щоб теж побути якийсь час під наглядом Ольги.

Рішучий характер дочки (Ольга не дозволяла батькові піднятися з ліжка, поки він остаточно не одужав) і її професійні якості допомогли Петру Антоновичу одужати й повернутися в Колодяжне. Мати так і не приїхала, а на запитання чоловіка відповіла лаконічно: «Здорова, приеду позже».

Шлюб

І знову взимку 1907 року Леся не в теплих краях, а в Києві. Навіть більше того – на карантині. Ольга заслабла, як думали, на дифтерію, тому Косачі витримували карантин, щоб не розносити зарази.

«Просвіта» продовжувала діяти, Леся та її однодумці розсилали запрошення співпрацювати з товариством Іванові Франку та Володимиру Гнатюкові.

У цей час у Климента Квітки виявили туберкульоз. Хвороба спалахнула несподівано, з небезпечними легеневими кровотечами. І Леся, і Ольга були дуже занепокоєні й засмучені недугою К. Квітки, тим більше що його батько вмер від сухот.

Леся з батьком виїхали до Колодяжного, жили у «великому домі». Погода була гарна, навколо було спокійно й добре, але думки про К. Квітку не давали спокою. Засмучували також новини: сьоме число «Рідного краю», над яким так наполегливо працювала Олена Пчілка, було конфісковано; мрії про просвітницьку друкарню довелося відкласти, бо грошей для її заснування ніде було взяти; Ольгу викликали на допит в жандармське управління; туди ж пізніше запрошували й Грінченка. Недовго Леся Українка пробула в Колодяжному, вже у травні приїхала до Києва, як здогадувались і боялись усі її рідні, через хворобу Климента Квітки. Боялись, бо добре знали, що Леся не покине Квітку в біді й буде доглядати за ним. А при її слабкому здоров'ї доглядати за хворим – то непосильна робота й велика небезпека. Але ж Леся, відкинувши поради й умовляння, вивезла Кльоню до Криму. Так учинити порадив їй відомий у Києві лікар Фаворський. Він зауважив, що Квітка не в безнадійному стані, що йому конче необхідно негайно виїхати на 2—3 місяці в Крим. Лесю ж лікар запевнив, що її легені здорові, але для її слабких нервів, подолання малокрів'я і втоми буде теж дуже корисно відпочити в Криму. Тим більше, запевнив лікар, що хвороба Квітки для Лесі не страшна, вона не заразиться.

Леся й Климент бажали поїхати до Балаклави, але зупинилися в Ялті, спочатку в готелі «Ялта», бо не було часу добре пошукати помешкання, а потім на дачі Розанова в пансіоні Денике. Мабуть, у Криму вони й домовилися про одруження, власне, про формально-обрядові процедури.

Леся не бажала проходити церковного ритуалу вінчання, свого часу вона активно підтримувала свою молодшу сестру Ольгу, коли та, одружуючись із Кривинюком, відмовилась іти під вінець, – Ольга жила громадянським шлюбом із Кривинюком,

вони мали дитину, і все в них було добре.

У Лесі Українки з Квіткою була складніша ситуація. Його рідня – то не Косачі: консервативні й побожні, вони нізащо в світі не погоджувалися на шлюб поза церквою. Друга, ще гірша перешкода – служба. Відмовитись од вінчання – значить ризикнути службою, втратити можливість заробляти собі на хліб. Вони обоє добре пам'ятали, що суддівський чиновник чи взагалі правовик числиться на особливому рахунку. Отож треба було ставати під вінець. Краще поступитись малим, аніж позбутись великого. Влітку вони повернулися до Києва й без найменшого розголосу звінчались. Того ж дня, 25 липня, Леся повідомляла матері: «Люба мамочко! Справа скінчена – ми звінчались сьогодні, в 1-й годині дня. Знайшли такого попа, що сам порадив коротший спосіб, без оглашеній». Дуже прихильно про шлюб Лесі і Квітки відгукнулася Ольга Кобилянська. Вона написала Лесі з Чернівців: «Слава Богу, що суть ще люди на світі, і з ними та свята і велика сила, котру звемо *любов'ю* і що її ніщо не може вбити».

Незважаючи на заклопотаність, Леся продовжувала багато писати. У листі до матері вона розповідала, що у неї в роботі багато творів, бо, «очевидно, мода на альманахи вернулась» і редактори збірників весь час просили щось надіслати.

Осінь 1907 року приносить родині Косачів і радість, і турботи, і хвилювання. Одружується з Наталією Дробишевою брат Микола. Хворіє мати – пошкодила ногу перед від'їздом з Гаю; погано почувається батько – він пережив напад хвороби і має приїхати до Києва, порадитися з лікарями; заарештовують Михайла Кривинюка. Петро Антонович їде до Києва, але головна його мета – допомогти Кривинюкові, поклопотатися про його звільнення. Відвідавши двох лікарів і отримавши пораду не їсти м'ясо, батько береться до справи зятя. Лесі Петро Антонович написав, що вегетаріанство йому допомогло, однак він відчуває, що насувається склероз, і то так само вважають лікарі. Батько продав Лесину землю, переслав їй гроші й наполегливо радив дочці якнайшвидше вирішити, як розпорядитися грішми.

Леся з Квіткою мешкали в Криму, бо саме той клімат сприяв нормальному стану їхнього здоров'я. Леся дуже турбувалася про здоров'я чоловіка, вона сильно боялася його легеневих кровотеч, називала їх «лихом». У листі до подруги Маргарити Комарової вона писала: <«…> я ні на один день не зважилась би покинути Кльоню, я не люблю навіть, як він іде куди хоч на годину без мене, бо мені все здається, що йому ще лихо може трапитися». Однак, хвилюючись за Квітку, Леся, як це завжди бувало, забувала про себе, а у неї саме з'явилися перші проблеми з нирками. Лікарі в Ялті вважали, що у письменниці туберкульоз нирки, і допомогти

може лише видалення ушкодженої тканини.

Незважаючи на проблеми зі здоров'ям, Леся завершує роботу над «Кассандрою», пише твори «Айша та Мохамед», «Народ пророкові». Працює над драматичною поемою «Руфін і Прісцілла». Климент Квітка, який обожнював музику, бувши в Криму, з голосу дружини записував народні мелодії.

Погані новини, хвороба чоловіка, переїзди…

Навесні 1908 року Леся їде в Берлін, щоб порадитися з лікарями щодо хвороби нирок і подальшої операції, на яку вона так сподівалась. Однак у листі до Лесиної сестри Ольги німецький професор Ізраель написав, що операція непотрібна й неможлива, бо у Лесі туберкульоз обох нирок і сечового міхура. Лікар порадив письменниці лікуватися кліматом, і то найкраще підійшов би для цього клімат Єгипту. З Берліна Леся Українка повертається до Криму. Від сумних думок про свій стан здоров'я Лесю відволікають проблеми зі здоров'ям чоловіка. Догляд і турбота Лесі допомогли йому швидко встати на ноги. Це дуже тішило жінку. А невдовзі до дочки й зятя в Ялту приїхав Петро Антонович, що також сприяло гарному настрою і, відповідно, самопочуттю Лесі Українки.

Час минав у турботах і роботі. У грудні 1908 року подружжя переїхало з Криму на Кавказ. Од переїзду Леся Українка заслабла й злягла. Її зламали безкінечні чоловікові хвороби, переміни домівок, сумні новини від рідних та роздуми про майбутнє. За цей рік поетеса написала два твори: «Розмова» й «Хвиля», хоча багато її давніших шедеврів у цей час було надруковано в журналах («Вавилонський полон» та «Ніобея» у «Новій раді», «Кассандра» в «Літературно-науковому віснику» та ін.).

Без батька

Зима 1909 року була для Лесі Українки дуже важкою. Кримський і кавказький клімат уже давали мало полегшення. Треба було виконувати пораду берлінського професора і їхати до Єгипту. Сухий, теплий клімат узимку міг покращити здоров'я. Леся мріяла про цю країну, як про порятунок, і мала велике бажання поїхати туди. А поки що вони з Квіткою жили в місті Телаві, про яке поетеса казала: «Тут проза життя здобувається тяжко, зате поезію і здобувати не треба, сама оточає навколо».

Повернувшись з Ялти, Петро Антонович заслаб. Він не зміг одужати після цього погіршення і 2 квітня 1909 року помер. Лесиного батька поховали через два дні на Байковому кладовищі, біля могили його сина Михайла.

Літо на Кавказі не покращило стану здоров'я Лесі Українки, її одвічний оптимізм і віра в краще похитнулися, письменниця мріяла якомога швидше поїхати до Єгипту. Вона писала подрузі, що її хвороба прогресує, сама вона має дуже мало сили й хоче її зберегти для виконання того, що може зробити для рідної літератури. На початку листопада Леся Українка з чоловіком вирушили до Єгипту і перебували там, в Гелуані, до кінця року. Незважаючи на поганий стан здоров'я і горе втрати батька, Леся не покидала літературної праці: вона завершила драматичні поеми «Руфін і Прісцілла» та «У пущі», написала твори: «На полі крові», «Йоганна, жінка Хусова», «Музині химери».

Єгипет

Побувши якийсь час з дружиною, Климент Квітка поїхав, бо саме треба було повернутись на службу. Леся жила на віллі «Континенталь» у Гелуані, активно лікувалася, випробовуючи всі курси лікування, що пропонували їй фахівці. Курс туберкуліну викликав погіршення стану здоров'я, після кожної ін'єкції піднімалась температура, раптом почала боліти давно прооперована нога. У листі до матері Леся напише обережні слова: <«…> не стільки я поправилася, скільки слід би», що наводять на думку про відсутність будь-якого покращення здоров'я письменниці. Якщо стримана й обережна зі словами Леся так написала, значить, на одужання можна було навіть не сподіватися.

Водночас із лікуванням поетеса перекладала давньоєгипетські ліричні пісні (з німецького перекладу) і знайшла в них подібність до… українських! Крім того, вона створила цикл віршів «Весна в Єгипті». Взагалі, Єгипет сподобався Лесі Українці – вона писала: «Хороша сторона, і я вже звикла любити її не як чужу». А щодо рідної сторони, то в квітні Леся Українка завершила драматичну поему «Бояриня», свій єдиний твір на тему історії України. Твір, який сама поетеса вважала недосконалим.

У травні 1910 року Леся Українка вирушила з Єгипту на Кавказ. Їй дуже хотілося додому, до рідних людей. Побачитися з ними, побути поруч, узяти участь у звичайних косачівських клопотах, постійних термінових зборах і невідкладних турботах. Однак Леся розуміла, що не може цього зробити. У родинній метушні вона загубить останні крихти свого здоров'я, а в неї ж було ще стільки планів і задумів! Саме тому письменниця повернулася до Телаві. Вона продовжувала боротися за життя зі страшним ворогом – туберкульозом. Його змогли зупинити в нозі, обеззброїти в легенях, але нирки… Це була остання фортеця страшної хвороби, яку лікарі поки що не могли здолати. Леся чула, що нирки лікують світлом, тому просила Ольгу дізнатися все про цей спосіб лікування, який, можливо, варто було б спробувати. Розуміючи, що кавказький клімат уже не підходить для неї, Леся написала сестрі Ользі, що наступного року, в січні, знову поїде до Єгипту.

Рішучий наступ недуги

На початку січня 1911 року, перед від'їздом до Єгипту, Лесі Українці стало так погано, що Климент Квітка телеграфував до родини, радячись, що робити. Дуже боявся пускати її саму в далеку подорож, але Леся поїхала. Пізніше вона написала О. Кобилянській: <«…> на Новий Рік мій чоловік вже було оплакав мене, однак я ще жива і навіть наче поправилась». Дорога до теплої країни і справді видалася довгою й холодною, але перебування в Єгипті знов-таки добре вплинуло на письменницю. Повертатися Леся Українка вирішила неодмінно через Київ, щоб побачитися з рідними. А поки що письменниця не втрачала часу даремно, вона пройшла курс лікування нирок світлом у клініці доктора Дейча. Це дало їй можливість три тижні пробути в місті, але потім Леся знову вирушила на Кавказ. Спочатку до Кутаїсі, потім – до Хоні. У цей час поетеса створила свою неповторну «Лісову пісню»… У листі до Ольги вона розповіла, що написала драму-феєрію днів за десять, і то писала так, що не могла ні спати вночі, ні їсти вдень. А коли завершила, захворіла: температура піднялася до 38°, її охопив страшний занепад сил. Леся Українка неодноразово зазначала в листах, що нереалізовані творчі плани – хвороба, що найбільше болить, а сам процес творчості – неймовірно важка праця: «Юрба образів не дає мені спати по ночах, мучить, як нова недуга, і наказує мені писати, а потім я знову лежу <…>, як порожня торба». Письменниця дала життя образу Мавки Лісової, який носила в пам'яті й серці з п'яти років. До кінця року Леся Українка написала ще один блискучий твір – «Адвокат Мартіян».

Матеріальні труднощі

1912 рік… Нове призначення Квітки й знову переїзд… Тепер до Кутаїсі. Леся дуже сподівалася, що коли не їй, то хоча б чоловікові тут поліпшає, бо, здавалося, умови для роботи були кращі, ніж у Хоні. У листах до сестри-лікаря Ольги письменниця докладно описувала свої симптоми й слова медиків, пояснюючи, що сама не розбере й добре не розповість, а може, їй усього й не розповідають. Усе частіше в листах з'являлися згадки про грошові справи, але якщо раніше Леся розповідала батькам, куди й скільки грошей вона витратила або хто просив у них грошової допомоги, то тепер письменниця цікавилася невиплаченими гонорарами. До того ж майже всі члени родини заборгували Лесі, бо позичали з тих грошей, що покійний батько отримав із продажу Лесиної землі. Щоб звільнити Лесю від прикрих для неї розмов, Ольга бере на себе збирання коштів для її поїздки в Єгипет. Сестра обіцяє Квітці, що мати, Микола, Оксана, Ізидора віддадуть свої борги, сама ж Ольга додасть ще карбованців 600 – і Леся зможе знову поїхати до Єгипту. Ольга впоралася з поставленою метою, переслала Лесі гроші від усіх – тільки мати хотіла надіслати самостійно. Сестра порахувала, що цього вистачить, щоб терміново виїхати до Єгипту й затриматися там якомога довше. Ольга радила Лесі не повертатися спішно, а якщо грошей на прожиття бракуватиме, без зволікань звернутися до неї. Ольга наполягала на терміновому від'їзді Лесі, вона писала, що в Києві дуже неприємна й холодна погода, а якщо така й на Кавказі, то тікати звідти до теплої країни Лесі просто необхідно. Відповідаючи сестрі, Леся згадала про скруту: гроші йшли не на потреби Лесі Українки, а більше на потреби родичів Климента Квітки. Ні, Лариса Петрівна не дорікала, не жалілася, не вимагала якоїсь подяки. Допомога рідним була для неї звичайною справою. Але ж, весь час допомагаючи багатьом близьким та рідним людям, Леся Українка знов опинилася у скрутному матеріальному становищі і змушена була зібрані Ольгою гроші витратити не на подорож до Єгипту, а на те, щоб залатати діри в сімейному бюджеті. Грошима Лесі й усієї родини завжди опікувався Петро Антонович, який не допускав того, щоб дочка відчувала скруту або не мала засобів для лікування. З його смертю прийшли й нестатки. Пересилаючи дочці гроші, отримані за її землю, батько радив Лесі вкласти їх у банк. Знаючи про свою прогресуючу недугу, батько зберігав спокій, певний того, що його хвора дитина забезпечена й не знатиме безгрошів'я. Але нужда з'явилася після його смерті, коли у Лесі стало боржників більше,

ніж грошей.

До Єгипту вона таки поїхала – у жовтні 1912 року. І, як писала сама Леся Українка, <«…> єгипетське сонце вже влило в когось життя і енергії трошки».

Навесні того-таки року Леся Українка завершила свого «Камінного господаря» і дуже хвилювалася, як його сприймуть, просила Ольгу надсилати їй усі рецензії, що з'являться на цей твір. А влітку написала майже повністю «Оргію».

Страшний удар хвороби

Останній рік життя (1913) Лесі Українки розпочався літературною працею – вона написала й послала до збірника на честь Івана Франка два твори («Орфеєве чудо», «Про велета») і об'єднала їх із написаним раніше «Що дасть нам силу?» у цикл «Триптих». Вона вже не могла багато писати, але ще знаходила в собі сили самостійно навчатись іспанської мови (зацікавилася нею після написання «Камінного господаря») та давати уроки французької. Цієї весни й літа Леся Українка поривалась до літературної діяльності, але хвороба не давала їй працювати, гасила будь-який творчий запал.

Надворі було літо, а здоров'я погіршувалося. У листі до Ольги Кобилянської Леся писала про якусь давно розпочату роботу, що її має обов'язково скінчити, і висловлювала надію: <«…> я сподіваюся, що вернуться ще мені дні праці і ночі мрій…» Наприкінці квітня Леся Українка поїхала додому. На якийсь час зупинилася в Одесі, а потім попрямувала до Києва. Хоч як хотілося їй залишитися, але довелося повертатися на Кавказ, де працював чоловік. На жаль, матеріальні проблеми все ще не давали письменниці спокою – їй доводилося час від часу нагадувати видавництвам про необхідність виплати гонорарів.

Стан здоров'я Лесі Українки в цей час був катастрофічний, її лист до Ольги, в якому вона описувала все, що з нею відбувалося й що вона відчувала, читати моторошно. Письменниця зовсім утратила апетит, їжа викликала у неї відразу, весь час болів шлунок, температура стрибала, загострився цистит. Наприкінці червня стан Лесі Українки погіршився, Климент Квітка повідомив про це Ользі. До Лесі терміново виїхали мати й сестра Ізидора. Мати, побачивши Лесю, зрозуміла, що дитина в дуже тяжкому стані, бо погляд її був таким, якого мати ніколи не бачила. Лікар приходив щодня й відверто сказав Ізидорі, що Лесин стан настільки тяжкий, що лікувати її – марно. Консиліум лікарів визнав стан Лесі Українки дуже важким, а лікування – безнадійним і порадив відвезти хвору до містечка Сурамі, невеличкого гірського курорту, клімат якого міг хоч якось полегшити страждання письменниці. А Леся, ніби не зважаючи на свою хворобу, диктувала матері конспект нової поеми. До іменин Ольги Ізидора написала листівку, на якій Леся приписала: «Цілую. Леся». Це були її останні писані слова.

Олена Пчілка й Ізидора то втрачали надію на одужання, то знову починали сподіватися на якесь диво, що врятує їхню Лесю. Мати писала Ользі: <«…> Лесин організм обманює всіх, навіть

лікарів, тим, що через повну свіжість голови Леся при найменшій можливості може бути бадьорою – навіть веселою. Але їй таки дуже погано…»

Мати телеграфувала Ользі, повідомляючи, що Лесі дуже погано, мати боялася визнати це, але стан дочки був безнадійний. Покинувши всі справи, Ольга терміново виїхала на Кавказ до Лесі. А мати знову телеграфувала їй: надію на Лесине одужання остаточно втрачено. Через день полетіла нова телеграма про те, що Лесю годують штучно, бо вона нічого не може їсти через нудоту. Але мати просила дочку не приїжджати. Через день Климент Квітка просив Ольгу терміново приїхати. А ще через день, 19 липня, серце Лесі Українки зупинилося…

Остання путь

На другий день після смерті письменниці сурамський православний священик-грузин відправив першу панахиду. У Києві перед кладовищем священик очолив жалобний похід і супроводив до могили, де відбув похоронну відправу. Попереду катафалка несли хрест. Перед кладовищем труну зняли з катафалка й понесли на руках, несли самі жінки – вшістьох: першими Наталія Дорошенко, українська артистка, дружина історика Д. Дорошенка, з акторкою Пахаревською.

Ніяких розпоряджень на випадок смерті Леся Українка ніколи не робила.

Похорон Лесі Українки виглядав скромно, бо й людей на ньому було зовсім мало. Пояснюється це дуже просто. На той час у Києві, великому культурному центрі, студентська молодь становила значну частину населення (у місті було тоді аж вісім вищих шкіл). Але влітку зі студентів майже ніхто не залишався в Києві: заможні їхали відпочивати, а бідніші прямували в провінцію, щоб підпрацювати за літо. Отож похорон Лесі Українки припадав на вакаційний час: саме тому студентської молоді не було. Рясніли вінки, що їх поприсилали з багатьох місць шанувальники літературного таланту письменниці, установи й відсутні друзі з Києва. Труну з тілом Лесі Українки було закрито ще в Сурамі, і потім її вже не відкривали.

Поліції назбиралося багато: Леся Українка останні роки життя перебувала під її «негласним» наглядом, і «охранка» наглядала за нею до самої могили, виконуючи наказ вельможного начальства. Лесю Українку поховали в Києві на Байковому кладовищі між могилами батька і брата Михайла.

Пізніше, 1930 року, там само, але з другого боку, поруч батька, поховали й матір Лесі Українки.

У відповіді на лист співчуття Ольги Кобилянської Олена Пчілка написала: <«…> між Вами була справді якась духовна спорідненість. Здалось мені, що з перших днів особистої знайомости Ви обидві зійшлися близько на довше. Однак. Нема Лесі…»

Радянські історії Лесиних рідних

Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка) завчасно згоріла напередодні складного історичного перелому, подібно Кассандрі передбачивши ці неминучі зміни та їх безсумнівну складність. Не могла лише пророкувати шляхів, якими підуть її найближчі, найрідніші по крові й духу люди, та долю своєї творчої спадщини.

Перша світова війна болісними переживаннями увірвалася в родинне життя Лесиної наймолодшої сестри Ізидори. 23 липня 1914 року вона народила в Києві дочку Ольгу. Через тиждень її чоловіка Юрія Григоровича Борисова мобілізували до війська як прапорщика запасу й відправили у діючу армію на фронт. Молода матір із немовлям на руках залишилась одна. Через чотири роки Ю. Борисов, звільнившись із німецького полону, повернувся до Києва, а згодом переїхав із дружиною й дочкою до Кам'янця-Подільського, де став повітовим агрономом. У 1918—1920 роках він активно підтримував українську владу.

Після революції брата, Миколу Косача, який разом із дружиною й сином жив у родинному маєтку в Колодяжному, від могил родичів відділив державний кордон, оскільки Волинь саме перейшла до Польщі. Лесина сестра Оксана ще в 1909 році виїхала до Швейцарії (Лозанна), де після звільнення з ув'язнення в Росії перебував її чоловік Антон Шимановський, член партії есерів. Останній раз Оксана Петрівна з дочкою Оксаною відвідала рідних у 1913 році. Після революції Антон Шимановський повернувся до Росії, а Оксана з донькою переїхала до Праги, де й прожила усе своє життя.

Протягом двох років (1918—1920) Ольга Петрівна Косач, мати Лесі Українки, перебуваючи у Гадячому, не мала ніякого зв'язку з дочками Ізидорою та Ольгою, не знала про них нічого, а вони – про неї. У 1920 році Олену Пчілку заарештували. Це сталося через виступ Ольги Петрівни на селянській конференції, що проходила навесні в народному домі Гадячого. Учасники відверто виступали проти загарбницької політики більшовиків. На цьому селянському з'їзді з палкою промовою і виступила Олена Пчілка, яка звикла завжди відверто висловлювати свою думку, не стримуючись і не звертаючи уваги на обставини. Невдовзі ув'язнену відпустили, але вона, боячись повторного арешту, щоночі ховалась у кущах свого садка і лише після приїзду дочки Ізидори наважилась ночувати в будинку. Хвору сімдесятирічну матір Ізидора Косач-Борисова з неймовірними труднощами і пригодами привезла до Могилева-Подільського, куди згодом

з'їхалась уся родина, яка лишилась на території більшовицької тоді України, – дочка Ольга з чоловіком Михайлом Кривинюком і синами Михайлом і Василем, невістка Олександра Косач (дружина Михайла) з дочкою Євгенією. Тут родині довелось пережити шістнадцять змін влади й дочекатися тієї, яка буде переслідувати їх лише за те, що вони любили і шанували свою культуру, свій край, свій народ.

У 1920 році О. П. Косач поспішно виїхала з Гадячого, а через рік, повернувшися туди з дочкою Ізидорою, не змогла забрати навіть найдорожчих родинних реліквій: усі будівлі її садиби й речі в них були націоналізовані. В одному з будинків нова влада нашвидкуруч відкрила музей Михайла Драгоманова. Упродовж двох років (1924—1926) Ольга Петрівна писала листи у відповідні інстанції з проханням повернути дорогі реліквії, які не мали жодного стосунку до М. Драгоманова, – родинний альбом із фотознімками, подарований на її ювілей 1901 року, олійний портрет батька, портрет померлого сина Михайла, листування з чоловіком, дітьми, родичами і знайомими, дві старовинні англійські гравюри, що дістались у спадок від матері, чорнильницю з уральського каміння – пам'ятку про сина, малюнки дітей, меблі та інше. Навіть капелюшки її дочок стали «експонатами» музею М. Драгоманова. Не повернули жодної речі, а її маєток Зелений Гай знищили.

17 серпня 1929 року до немічної, хворої письменниці прийшли агенти ДПУ з ордером на «право обшуку й арешту». Однак вісімдесятилітня арештантка не могла без сторонньої допомоги піднятися з постелі. Доля дала їй шанс померти на своєму ліжку, а не на тюремних нарах. Майже через рік, 6 жовтня 1930 року, вона відійшла у вічність. Скромно, без промов, провели в останню путь берегиню роду Косачів-Драгоманових. Лише Михайло Грушевський не зміг мовчки кинути грудку землі на її могилу і промовив традиційне: «Вічна пам'ять Тобі на рідній землі». Ховали матір дочки Ольга та Ізидора.

Михайла Васильовича Кривинюка ув'язнили у вересні 1929 року, тобто майже одразу після «візиту» до Олени Пчілки. Колишнього учасника соціал-демократичних гуртків в Україні, переслідуваного царатом за революційну діяльність, виключеного без права поновлення з Київського університету за участь у студентських організаціях, звинуватили у ворожій діяльності. У травні 1930 року він був звільнений з Харківської в'язниці, де відбував термін до судового процесу. Засуджений на три роки суворої ізоляції умовно, він не міг ні поновитись на попередній посаді редактора в Інституті української мови, ані знайти працю за фахом.

Чоловіка наймолодшої дочки Ізидори Юрія Борисова заарештували 14 жовтня 1930 року. Його звинуватили в неправдивому свідченні про військову службу, яке він дав під час допитів у ДПУ, за що відбув чотирирічне заслання у Вологодській області. Повернувшись із заслання восени 1934 року, він недовго лишався на волі. У березні 1938 року вдруге був ув'язнений НКВС за тими ж таки звинуваченнями, що й у 1930 році; загинув у північних концтаборах під час їх евакуації перед наступом німців у 1941 році.

Ізидора Косач-Борисова, наймолодша Лесина сестра, була заарештована 10 вересня 1937 року за «контрреволюційну діяльність». У січні 1938 року її перевели з Лук'янівської в'язниці в Києві до так званої етапної камери, де оголосили присуд: вісім років виправно-трудових таборів за статтею 54—10, тобто «за агітацію». 31 січня 1938 року її етапом повезли на Північ – поселення Островісте (Онєглаґ), де вона працювала на лісоповалі. Ізидору Петрівну врятувало від загибелі ім'я сестри – Лесі Українки. Восени 1939 року представницька делегація радянської України відвідала Галичину, де хтось із Лесиних знайомих письменників (є припущення, що це була старенька Ольга Кобилянська) поцікавився долею її сестер. Повернувшись до Києва, радянські «делегати» з'ясували, що наймолодша сестра письменниці відбуває покарання в північному таборі. Одразу ж Ользі Косач-Кривинюк запропонували написати заяву про перегляд справи І. Косач-Борисової, хоча Ольга, а також дочка засудженої Олеся писали їх уже неодноразово, але безрезультатно. У листопаді 1939 року Ізидору Косач-Борисову «після перегляду справи» звільнили. Повернувшись на початку 1940 року до Києва, вона поновилась на попередній посаді в науково-дослідному інституті.

Климента Васильовича Квітку, Лесиного чоловіка, у лютому 1933 року заарештували за участь у контрреволюційній діяльності. Його «контрреволюція» полягала в опрацюванні юридичної української термінології в роки Української державності. Після допитів К. Квітку звільнили, і він переїхав до Москви, де його ще у вересні 1932 року призначили керівником етнографічного відділу Московської державної консерваторії. Відтоді й до кінця життя він працював там професором. За свою працю був нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак Пошани» й медалями.

Жертвами терору стали також двоюрідні брати Лесі Українки. Юрій Тесленко-Приходько був заарештований у 1937 році й помер на засланні в Котласі. Павла Шимановського розстріляли чорносотенці у Мглині в 1919 році.

Друга світова війна принесла родині нові страждання й випробування. За тиждень до початку війни Михайло Васильович Кривинюк поїхав до Москви до К. В. Квітки в справі отримання його частки архіву Лесі Українки. Звідти разом зі старшим сином Михайлом поїхав до Свердловська, де той працював старшим інженером Уральського проектного відділу Союзтранспортпроекту. Через тиждень розпочалася війна. Літній, хворий, самотній Михайло Васильович тяжко виживав в умовах воєнного лихоліття. Трагічна випадковість обірвала його життя – 1 вересня 1944 року він загинув під колесами паровоза, сигналу якого не почув. У 1945 році син Михайло повернувся до Свердловська, та місця захоронения батька знайти не вдалося.

Меншого сина Василя Михайловича Кривинюка, мобілізованого на фінську війну, на початку війни перекинули до Мозирської військової частини (Білорусія). У перший місяць боїв він потрапив до німецького полону, з якого йому вдалося втекти. 15 жовтня 1941 року він дістався до Києва. Яка доля спіткала б його як полоненого, відомо. Хвилюючись за сина, знаючи, що його чекає, Ольга, а разом з нею й Ізидора, восени 1943 року виїхали на Захід. Шлях Ольги проліг через Львів, Прагу до таборів біженців у Німеччині. Ізидорина путь із дочкою Олесею й маленькими онуками Михайлом та Олею простелилася значно складніше: через Львів, Криницю, Відень, табори для біженців у Німеччині аж до США.

Навесні 1944 року Ольга Косач-Кривинюк із сином були уже в Празі, де жила сестра Оксана Шимановська і де з'явилася можливість завершити працю над укладанням «Хронології життя і творчости Лесі Українки». Та завершальну крапку в літописі Лесиного життя Ольга Петрівна поставила у Німеччині 16 липня 1945 року. У Празі вона зустріла останній рік свого життя, надіславши привітання Ізидорі, яка була вже у Відні. З просуванням Червоної армії на Захід,Ользі Косач-Кривинюк довелося залишити й Прагу.

Вирушаючи з Праги в дальшу путь, О. Косач-Кривинюк взяла лише два примірники машинопису «Хронології життя і творчости Лесі Українки», свої спогади про сестру й батька, машинопис збірника недрукованих і маловідомих віршів Лесі Українки, фотознімки, листи своїх дітей і чоловіка. 19 квітня 1945 року разом із сином Василем Ольга Косач-Кривинюк виїхала з Праги до Вінтерберга. 29 травня вона ненадовго спинилась у селі Трасфельдері в таборі для біженців. Згодом, хвора, свідома близької смерті, переїхала до біженецького табору в Авгзбурзі. 11 листопада 1945 року на 69 році життя на руках у свого сина вона померла від цирозу печінки.

Лише через 35 років після смерті О. П. Косач-Кривинюк праця її життя побачила світ заходами Української Вільної Академії наук у США за активної співпраці з І. П. Косач-Борисовою.

notes

Примітки

1

Максим Славінський, літературний псевдонім – Стависький (1868—1945) – громадсько-політичний діяч, поет і перекладач, журналіст і педагог, учасник літературного гуртка «Плеяда». Освіту здобув у Київському університеті Св. Володимира (юридичний факультет). З Лесею Українкою познайомився в 1886 році в Колодяжному й викликав у неї почуття великої симпатії і захоплення. Вона присвятила йому того часу вірш «Сон літньої ночі». Редактор і співредактор «Придніпровського краю», «Северного курьера», «Вестника Европы», «Украинского вестника». В роки української державності – голова дипломатичної місії УНР у Празі. *(Прим. автора.)*.

2

Надсон Семен Якович (1862—1887) – російський поет, який останні роки свого короткого життя жив у Ялті, де й помер від сухот. *(Прим, автора.)*

З

Павлик Михайло Іванович (1853—1915) —український громадсько-політичний діяч, письменник, публіцист, основоположник радикальної партії в Галичині й видатний її діяч. Учень М. Драгоманова й речник його ідей. Друг І. Франка. *(Прим, автора.)*

4

Агатангел Кримський (1871—1942) – визначний український орієнталіст, славіст, історик української мови і літератури, фольклорист, письменник, один із організаторів ВУАН, її перший секретар, дійсний член АН УРСР. У часи знайомства з Ларисою Косач – учень Колегії П. Галагана, близький до кола її родичів і друзів. Освіту здобув у Лазаревському інституті східних мов і в Московському університеті (історико-філологічний факультет). З 1928 року й до кінця свого життя зазнав численних репресій і переслідувань. (Прим, автора.)

5

Іван Стешенко (1873—1918) – громадський і політичний діяч, письменник, перекладач, літературознавець, педагог, член Старої Громади, УСДРП, ТУП, Товариства Нестора-Літописця. У роки української державності – член Центральної Ради, Генеральний секретар освіти. Загинув від куль невідомого злочинця в Полтаві.

6

Кривинюк Михайло Васильович (1871—1944) – громадський діяч, перекладач, член української соціал-демократичної партії, автор популярних брошур соціал-демократичного спрямування, активний член катеринославської «Просвіти», науковий співробітник ВУАН, за фахом інженер, чоловік Лесиної сестри Ольги.

7

Квітка Климент Васильович (1880—1953) – український музика й етнограф. Скінчивши правничий факультет, працював у судовому відомстві на посаді секретаря окружного суду в містах Криму і Грузії. Член НТШ. У 1922—1933 роках був керівником Кабінету музичної етнографії УАН, з 1933 року – професором Московської консерваторії. У 1937 році заснував Музей музичної культури імені М. Глинки при Московській консерваторії. Автор численних праць з етнографії, збирач і дослідник українських народних пісень. Автор передмови до книги «Народні мелодії. З голосу Лесі Українки записав і упорядив Климент Квітка». Київ, 1917. А також автор «Уваг» до IV тому «Творів» Лесі Українки, 1924 року, і спогадів про неї.